KERESZTÉNY MAGVETŐ

L. évfolyam. Julius—Augusztus. 4. füzet.

Tudomány és vallás.

Irta: Vári Albert.

Milyen viszony van e két nagyhatalom között? Vajjon a tudománynak az a hívatása, hogy önkényesen uralkodva, durva kézzel széttépjen mindent, ami az ő módszerével vagy elfoglalt szempontjával ellenkezik? Vagy a vallás arra való, hogy a maga dogmatikus külsőségeibe búrkolózva szánó mosollyal vagy türelmetlen nagyképüséggel megvesse és lenézze a lelki életnek minden körülötte történő lüktetését? És így tudomány és vallás, mint két egymással versenyző hatalom, arra van itélve, hogy egymás lerontásában, egymás lehetetlenné tételében keresse és találja a maga dicsőségét és diadalát? Vagy van út és mód, amelyen mindakettő szabadon munkálkodva az emberiség boldogításán, egy szép harmoniában olvadhatnak össze? Olyan problémák ezek, amelyek egy vagy más alakban mindig foglalkoztatták az öntudatosan érző és gondolkozó embert s amelyek nemünk legkiválóbbjait szólaltatták meg s indították állásfoglalásra. A kérdés még ma sincsen eldöntve. Vannak a tudománynak fanatikusai, akik úgy gondolkoznak, hogy a vallás csupán egy régmúlt mesevilágnak a maradványa. Semmi pozitiv alapja nincsen. Az emberiség kinőtt már ebből a gyermekruhából. Csak egy igazság lehet e földön s ez a tudomány igazsága. Ami evvel ellenkezik, az üres ábrándozás s a képzelődés szüleménye. Másfelől a vallásnak is vannak elfogult hivei, akik átkot szórnak a tudomány vívmányaira. Szerintük Isten minden időre kijelentette akaratát. Ami ezen kivűl van, az emberi hamis találmány. A tudomány igazságainak csak addig van létjogosultsága, amig a vallás tételeivel összeütközésbe nem jőnek. De ezek előtt föltétlenül meg kell hódolniok. Isten szava mindig erősebb, mint az emberé.

Ebben a zűrzavarban hova forduljon az ember? Vesse meg a tudományt, hogy követhesse a vallás parancsait, vagy dobja el vallását, hogy a folyton fejlődő tudománynak élhessen? Olyan kérdések ezek, amelyek korunk sok gondolkozójának a lelki állapotát tükrözik vissza s alkalmúl szolgálnak kínos, belső lelki tusákra. Éppen ezért eléggé nem méltányolható az olyan törekvés, amely e lelki harcokban az egyénnek segítségére sietve, békét és harmoniát kíván teremteni a lélekben.

Ezt a nemes célt szolgálja *Emile Boutroux*, Franciaországnak *Bergson* mellett legkiválóbb filozófusa »Tudomány és vallás a jelenkori philosophiában» cimű művében. melyet a Magyar Tudományos Akadémia *Fogarasi Béla* jeles fordításában adott ki magyarúl.[1] Már maga az a tény, hogy a tudományos akadémia adta ki ezt a művet, az idők jelének tekinthető s azt mutatja, hogy az eddig Hamupipőke módjára lenézett vallás, mégis méltó arra, hogy legalább a tudománnyal egy színvonalra emeltessék. Éppen ezért eléggé nem csodálkozhatunk azon a kicsinylő hangon, amelyet egyes, a tudományokban tetszelgő teológusok használnak a hit igazságaival szemben, amidőn azokat a képzelődés vagy a gyakorlati szükség termékeinek tekintik csupán. Eljárásuk olyan, mint azoké a világi tudósoké, akik a rózsáról egyenként letépik illatos szirmaikat s a megmaradt szárat, kocsányt és színtelen leveleket egy halomba rakva, ráírják, hogy ez a rózsa. Amit az élet és a természet teremt, így rontja el sokszor az elbízakodott tudomány. Már pedig az egyszer kioltott életet, föltámasztani többé nem tudja. Csak az a tudomány foglalhat helyet az élet igaz értékei között, amely hittel és szeretettel párosúl. Enélkűl csak olyan, mint a rideg holdvilág, amely életet és fejlődést nem ad. Hála tehát az új kor erőteljes irányzatainak, amelyek az emberi érzéseknek: a hitnek, vallásnak és szeretetnek az őket méltán megillető helyet kívánják biztositani az élet

[1] Tudomány és vallás a jelenkori philosophiában. Irta: Emile Boutroux. Fordította: Fogarasi Béla. Átnézte: Rácz Lajos. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1914. 424. l.

munkás tényezői között. A tudománynak egyes elvakúlt fanatikusai már többé nem tudják feltartóztatni a lelki életnek ezt az új forradalmát. Mindinkább közeledünk *Chateaubriand* mondásához: «A harangok költészete erősebb bizonyíték, mint a syllogismus, mert átérezzük és átéljük, míg a syllogismus hideg en hagy«.

Boutroux, midőn a tudomány és vallás viszonyát keresi az új-kori filozófiában, két fő irányzatot különböztet meg, ú. m. a *naturalista* és *spiritualista* irányzatot s ennek megfelelően könyvét két részre osztja. Igen helyes érzékkel választja ki mindkét irányzatnak a tipikus képviselőit, akiknek tanításait nem csupán végtelen türelmességgel ismerteti és magyarázza, hanem a kritikus mélyenjáró megjegyzéseivel is kiséri. Régen olvastunk könyvet, amely akkora szellemi élvezetet s annyi lelki táplálékot nyújtott volna, mint a francia filozófusnak harmoniát kereső, vonzó formában írott fejtegetései, amelyek, hogy eddig nagyobb visszhangot nem keltettek irodalmunkban, annak oka a világháborunak minden hangot elnémító, rettenetes zúgása.

Az újkori filozófiában a naturalisztikus irányzat élén *Comte Ágoston* áll az ő pozitivizmusával. (I. fej.) Azonban a pozitivizmus, mely a »hasznosság« és »valóság« keresésében merűl ki s amely a tudományt és vallást egymásra útalja, amely azt tanítja, hogy a tudomány a valláshoz vezet s a vallás mely a humanizmusban áll, elvégzi a maga munkáját anélkül, hogy a tudomány terűleteit elhagyná: nem elégíti ki sem a tudományt, sem a vallást. Mind a kettőt megfosztja szabadságától és függetlenségétől. Nem lehet mind a kettőt »az emberi jelenségek véges világában elszállásolni«, mert akkor kölcsönösen zavarják egymást. Nem lehetne-e az összeütközést elkerülni, ha a tudomány »valóság« világa fölött egy másik világ fennállását is elismerjük, amelybe vágyaink és meggyőződésünk is vezetnek? Ellenkezik-e ez a modern tudománnyal? Ezt a kérdést tette fel korunk egy másik bölcselője: *Spencer Herbert.*

Spencer Herbert agnosticizmusa a második tipikus formája a naturális irányzatnak. (II. fej.) Eszerint vallás

és tudomány egyaránt természetes gyümölcse az emberi elmének s mindkettő valóság. Egymás mellett jól megférnek. Egyes, mellékes kérdésekben lehetnek köztük ellentmondások, de »legáltalánosabb« és »legelvontabb« tételeikben összeegyeztethetők. Mind a kettő magában foglalja a megismerhetetlent, az elgondolhatatlant. Azonban ez az abszolutum, amiért megismerhetetlen, azért nem tagadás, hanem pozitiv valóság. Sőt, amidőn az abszolutum megismerésének a lehetetlenségét állítjuk, ugyanekkor annak pozitiv valódiságát is állítjuk. A tudomány az adott tényeket vizsgálja. Azonban tiszta, világos ismerethez sehol sem jut. Igy van a vallás is. Végső tárgya megismerhetetlen. A vallás keletkezésére nézve Spencer a »kettőzés« eszméjét veszi fel. Ennek segítségével teremt egy magasabb lelki világot, mely a szellemek és természetfeletti lények lakóhelye. Ebben a felsőbb világban való hit szülte a dogmákat és egyházi intézményeket, amelyek a társadalom folytonosságát képviselik s ezért az egyénnek tiszteletben kell tartania azokat. Azonban a fejlődés azt követeli, hogy a vallásban az erkölcsi elem előtérbe lépjék, hogy a dogmákat puszta jelképeknek tekintsük, hogy az első oknak tulajdonított antropomorfikus elem a vallásból kiküszöböltessék s ezt az abszolutum »határozatlan», de azért «pozitiv» tudatával helyettesítsük.

Boutroux szerint Spencer egész rendszere a vallásért van. Azért az tudományos rendszernek el nem fogadható. Az ő megismerhetetlenje nem más, mint a vallások Istene. Igy hát ő valóban teológus. Megismerhetetlenje az észnek száz meg száz kérdését hívja ki. Arról az abszolutumról, amelyről azt mondja, hogy az erő, hatalom, energia, végtelen, személyiség stb., hogy lehet azt állítani, hogy megismerhetetlen? *Boutroux* szerint »nincs más megismerhetetlen, mint az ismeretlen, vagyis az, amit ma nem ismerünk, de talán holnap ismerni fogunk«. Teljesen illuzórius a Spencer-féle agnoszticizmusban az objektiv módszer elválasztása a szubjektivizmustól. Az objektivizmus szerint a tények alkotják a tudás forrását. Hogy lehet evvel a módszerrel a végtelenségbe emelkedni? Aki következetes a maga objektivizmusában, az nem ismer abszo-

lutumot, vagy ha igen, azt a világon kivűl látja. Igen szépen jellemzi különben Boutroux az objektiv és szubjektiv viszonyát. Szerinte e kettőt elválasztani nem lehet egymástól. Minden tudományban az objektiv elem mellett ott van a szubjektiv is. Sőt ha volna teljesen objektiv tudomány, még akkor sem lehetne ezt a módszert általánosítani. Nem a tárgy alkalmazkodik a módszerhez, hanem megfordítva. Bármilyen éles elmével válasszuk el azért a szubjektumot és objektumot egymástól, de ezen elkülönítésre rácáfol az élet, ahol az alany és a tárgy, az érzéki és az érzékfeletti, a vallás és tudomány együttesen jelennek meg. A vallás legfőbb tárgya nem a megismerhetetlenség földöntúli honában lakozó rideg eszmény, hanem a mi földünkön is élő és munkálkodó hatalom.

Boutroux szerint a naturalizmusnak harmadik formája a *Haeckel*-féle *monizmus,* amely a Comte és Spencer dualisztikus rendszerével szemben minden dolog törzsökös egységét állítja s ebből az egységből magyarázza a vallás és tudomány viszonyát is. Sokan Haeckel Ernőnek nem adnak helyet a bölcsészek társaságában. Őtet tisztán természettudósnak tekintik. De Boutroux őt is ide sorozza. Mi is úgy látjuk, hogy nélküle hiányos lenne az újkori filozófia ismertetése. Haeckel szerint a teológusok és a metafizikusok túlzó dogmatizálásával szemben ideje, hogy a tudomány is kilépjék a laboratoriumi munkálatok szűk köréből s a tények megállapítása helyett megteremtse a «tudományos filozofiát», amelynek keretében a tudomány által teremtett eszközök segitségével megmagyarázza a világ keletkezését s a természet törvényeit. Az ilyen filozófia tartalmát e két szó fejezi ki: »Monizmus és evolucionizmus.« A lét egy és minden lény egyforma természetű. A lét változás alatt áll, de ez a változás mechanikai természetű csupán. Erről a »filozófiai« magaslatról kiindúlva a tudomány egészen ellentétes következtetéseket von le, mint aminők a vallásos dogmákban jutnak kifejezésre. Az antropomorfizmus, a mesterséges teremtés, a természetfeletti helyébe a naturalizmus, a folytonosság a természetes teremtés fogalmait helyezi. A természetben semmi sincs, ami a természetből megma-

gyarázható ne volna. Mózes vagy Darwin? Kijelentés vagy tapasztalat? Vallásos illuzió vagy tudomány? Itt kompromisszumnak nincs helye. Itt választanunk kell. Haeckel szerint a választás könnyü, mert az ember számára ma már nincsenek világrejtélyek. Miképpen oldja meg hát a monizmus az erő, a mozgás problémáját? Átveszi a Spinóza-féle szubsztancia elméletet. A szubsztancia magában véve anyag és erő. Nincs szüksége arra, hogy kivülről mozgassák. Az atomban már benne van a lelki élet kezdete. A fejlődés tisztán mechanikai természetü. Ilyen kémiai és mechanikai folyamat eredménye az ember is.

Természetes, hogy a Haeckel »filozófiája« mellett ninesen semmi létjogosúltsága a vallásnak. Csupán gyakorlati szükségből, átmenetileg keresi vele a kapcsolatot. Ezért állítja be a teológusok szentháromsága helyébe az Igaz, Jó és Szép kultuszát. Hogy pedig a vallás gyakorlati szüksége is megszünjék s hogy az egész világ monista községekké alakuljon, el kell választani az egyházat az államtól, át kell alakítani a nevelés alapelveit, fokozatosan szét kell szaggatni minden vallási kapcsolatot.

Nagyon érdekesek azok a megjegyzések, amelyekkel Boutroux kiséri a Haeckel tanait. Ezeknek során szépen kimutatja azoknak ellentmondásait, tarthatatlanságát. Haeckel nem értette meg a vallások lényegét; nem számolt az ember lelki szükségleteivel; az anyag törvényeivel kívánt behatolni a lelki élet titkaiba is. Eljárását leginkább e mondat jellemzi: »Haeckel filozófiává emelte a tudományt avégre, hogy általa megdönthesse a vallásokat és ezután vallássá emelte a filozofiát, hogy azt a régiek helyére tehesse.«

A naturalizmus utolsó alakja a »pszichologizmus és szociológizmus«, ami Boutroux könyvének I. részében a 4-ik fejezetet alkotja. Ennek kiindulási pontja az, hogy többé nem a vallás tárgyait teszi vizsgálódása középpontjába, hanem a vallásos jelenségeket, amint azok adva vannak. Igy a vallást bevonja a tudomány körébe s azt is a tudománynak egyik tárgyává teszi. Ezen a téren még nagyobb eredményekkel nem számolhatunk be. Itt csak a kezdet kezdetén vagyunk. Kérdések és feltevé-

sek állanak előttünk, amelyekre a pszichológia és a szociológia keresi a helyes, tudományos feleleteket.

Azonban Boutroux itt is igen helyesen figyelmeztet egy nagy tévedésre. Arra, amely a vallást is a tudomány mérlegébe kivánja tenni. Vajjon egy vallásos tényt, amely titkos erőket és láthatatlan érzelmeket rejt magában, lehet-e a tudomány módszereivel magyarázni? Vajjon a vallás alkotó elemeinek tudományos magyarázása nem vezet-e előbb-utóbb magának a vallásnak a megsemmisítésére? Olyan kérdések ezek, amelyeken hajótörést fog szenvedni a pszichologizmus és szociológizmus ama törekvése, mellyel a vallás és tudomány problemáját közmegnyugvásra megoldhatná.

A *Boutroux* könyvének II-ik része a *spiritualisztikus* irányzat főbb képviselőit ismerteti és értékeli. Ezek között első »Ritschl és a radikális dualizmus«. (I. fej.) Míg az eddigi rendszerek a vallást csak annyiban ismerik el, amennyiben a tudománnyal nem ellenkezik, addig a következőknél a vallás áll első helyen. Ezek szerint a vallás a maga különleges elveire támaszkodik ugyan, de azért keresi a tudománnyal való összhangot, mert különben a világtól elzárkózva, lassanként elmaradna. Ezen az alapon állva *Ritschl* és tanítványai hírdetik, hogy a vallást meg kell tisztítani a filozófiától és intellektualizmustól. A vallás élet és természetfeletti tevékenység. Ide nem érhet el a tudomány, amely csak a természeti jelenségeket öleli fel. A vallás tárgya szellemi; fölülál az anyag törvényein s ezért hozzá az elméleti megismerés el nem juthat. Meg kell szabadítanunk a vallást minden tekintélytől, amelyek eddig rajta élősködtek. Igy marad meg a vallás szubjektiv alapja: az érzelem, a hit. Ez az érzelem a kijelentésből és szentírásból tápálkozik s így egyesűl mások érzelmeivel az egyházban anélkűl, hogy függetlenségéről és autonomikus jogairól lemondana.

Sokan vannak ez iránynak hívei, akik a vallás lényegét s annak történelmi alakját, a szellemit és betűt, a lelket és testet élesen megkülönböztetik egymástól. Boutroux az ő mély belátásával készséggel elismeri az elmélet előnyeit, amelynél fogva a vallás számára talált egy

biztos menedéket, ahova a fizikai tudományok el nem érhetnek. Megoltalmazta a vallás függetlenségét stb. De ezekkel szemben rámutat arra a dualizmusra, amely az egyén belső vallásos tapasztalata és a biblia s a kijelentés között fennáll. Ha a vallásos igazság egyetlen kriteriuma az ember személyes tapasztalata, hogy lehet akkor őtet arra kényszeríteni, hogy régen lejátszódott tényeket vagy más emberek vallásos tapasztalatait magáévá tegye? Ha az egyéni hit fölül áll minden dogmán, minden egyházon, minden hagyományon; ha minden értelmi tartalmat elválasztunk tőle: akkor az puszta absztrakcióvá lesz s minden fanatikus ember, az ő puszta hite alapján, akár a Pál apostol vallásosságával dicsekedhetnék. Az üres szubjektivizmus eme veszélye ellen, Boutroux szerint, nem úgy védekezhetünk, ha az elvont értelem elméleti szempontjait követjük, hanem úgy, ha »az élettel egyesített értelem« segédforrásai által gazdagítjuk lelkünket. Ha nem elzárkózunk a tudomány és az ész ostromai elől, hanem, ha azokat magunkévá téve eszközöket készítünk belőlük ideális céljaink elérésére.

Ezek után önkényt felmerül a kérdés, hogy nem lehetne-e a vallás és tudomány határait megállapítani úgy, hogy mind a kettő a maga területén végezze hívatását? Éppen e kérdés körül forgó elméletek ismertetése teszi a Boutroux könyve II-ik részének második fejezetét, melyben »a vallás és tudomány határai« cím alatt rámutat azokra a sikertelen törekvésekre, amelyek ezt a célt szolgálták. Ezek a törekvések már azért is meddő kísérletek maradtak, mert a vallást és tudományt úgy fogják fel, mint két egymással versenyző hatalmat, amelynek célja az, hogy egyik a másikat kiirtsa, lehetetlenné tegye.

Valamivel közelebb férkőzik a problema megfejtéséhez »a cselekvés filozófiája« (III. fej.), amely már a vallás és tudomány eredetét az emberi szellem közös forrásában keresi. A pragmatizmus szerint az élet mindennek az alapelve. Minden eszme, meggyőződés igaz, ha az élet igazolja. Tudomány és vallás: az életnek két mozzanata. Az első az értelmi tevékenység, a második az akarat munkája. A tudomány tárgya a világ, a vallásé Isten. Bármilyen nagy

különbség van köztük, de azért összetalálkoznak az emberi természetben. A tudomány az embert bevezeti a természet titkaiba, a vallás pedig Isten munkatársává teszi. Végeredményében mind a kettő az életet mélyíti és termékenyíti. Alapjában véve a vallás és tudomány egységbe olvad össze az emberi cselekvésben, amelyből mind a kettő származik és amelyet mind a kettő megtermékenyít. Mégis kölcsönösen függetlenek egymástól, amennyiben az egyik a való életet öleli fel, a másik pedig a minden élet elve felé fordúl. Mind a kettőnek szüksége van külső formákra, de ezek a formák soha sem tökéletes kifejezései az igazságnak.

Boutroux bár elismeri, hogy a cselekvés filozófiája sok ellentétet megszüntetett, amelyeket az értelem fennhagyott s a jövőben még van hivatása, de mostani kezdetleges alakjában nem tudja teljesen megoldani a kérdést. Nagy hibája az utilisztikus cél, amelynek mind a tudományt, mind a vallást aláveti. De másfelől nem látja azt a belső összhangot sem a kettő között, amelyet a pragmatista filozófusok kifejtenek, mert az elmének és az akaratnak dualisztikus tevékenysége mégis fenmarad. De nem állhat meg a pragmatizmusnak az az irányzata sem, amely a cselekvést az értelem fölébe helyezi s a vallásból minden értelmi elemet kiküszöböl.

Utolsó fejezet Boutroux könyvében »James Vilmos és a vallásos tapasztalatok« címet viseli. A legnagyobb részletességgel és rokonszenvvel foglalkozik a «tudós pszichologus, a mély és finom gondolkodó, az elragadó íróval»: *James Vilmossal.* James szerint a vallás lényege a személyes vallásban van. A vallás és a pszichologia körébe tartozik azért a leghelyesebb módszer, a radikális empirizmus. Az egyetlen tény, ami a pszichologiában is, meg a vallásban is adva van, a folytonos mozgékonyságban levő »tudatmező«. Ebben kell a vallásos jelenségeket megragadnunk. Feladatunk kettős, ú. m. a vallásos tapasztalat *természetének* a meghatározása és *értékének* a megállapítása. Ami az elsőt illeti, határozottan vannak az emberben olyan érzések, amelyekről semmiféle képzeteink nincsenek, de amelyek mégis hatnak szívünkre és akara-

tunkra. Vannak emberek, akiknek természetes optimizmusa, mások pedig, akiknek pesszimizmusa mutatja a bennük levő vallásos érzést. Igy hát a vallásos cselekedetek nem kivülről kapott idegen elemek, hanem hozzátartoznak az emberi természethez. A vallás igaz lényege szerint mindenkinek személyes ügye úgy, hogy a vallásos tapasztalat annyiféle, ahány egyén. Mindenki a saját temperamentuma szerint él. A vallás alapjában véve, ha érzelem is, de azért értelmi elemek mindig vannak benne. Ami a vallásos tapasztalat *értékének* a megállapítását illeti, itt *James* teljesen pragmatista alapra helyezkedik. Minden eszme és érzelem értékes, ha azt a tények igazolják, ha áldásos és jótékony hatású. Milyen hatása van, vagy milyen gyümölcsöket terem a vallásos érzelem? Van-e más eszközünk, amellyel ugyanazt az eredményt elérhetnők? Ez dönti el a vallás értékének a kérdését. A vallásos élet gyümölcse a szentség: az ájtatosság, könyörületesség, lelki erő, tisztaság, szigorúság, engedelmesség, szegénység, alázatosság. Bár ezek sokszor túlzott alakban jelennek meg, de mindig az akaratot edzik s az energiát növelik. Az önzetlenségnek és az energiának a valláshoz hasonló forrását sem az egyén, sem társadalom nem találta fel. A vallásnak ez a szüksége és pótolhatatlansága a legerősebb bizonyíték — James szerint — igazsága mellett is. Arra a kérdésre, hogy az egyén szubjektiv érzéseinek meg van-e a valóságban létező tárgya, vagy a vallásos hit csupán valamely meghatározhatatlan elem, amelyről az értelem semmi fogalmat nem alkothat: James a »*küszöbalatti*« «én»-nek a felfedezésével ad feleletet. Eszerint van az emberi «én»-nek egy része, amely meghaladja a tudatos ént, amelynek segítségével az ember az érzéki világon felül álló szellemi világgal áll folytonos összeköttetésben. Ebből az elméletből vezeti le az összes vallásos jelenségeket. James teljesen értéktelennek és meddőnek mondja azokat a tudós vitákat és elméleteket, amelyek a tudomány és vallás logikai összeegyeztetése körül folytak és keletkeztek. A természetet a maga mérhetetlen különféleségében különböző módszerekkel lehet megközelítenünk. »Tudomány és vallás két egyformán hiteles kulcs, amelyekkel

a világegyetem kincseit megnyíthatjuk.« Az egyik a dolgok egyik, a másik a dolgok másik oldalát tekinti, de mind a kettő egyaránt örökéletű s egyik a másikat soha sem helyettesítheti.

A *James* elmélete ellen is mind a tudomány, mind a vallás nevében hangzottak el ellenvetések, amelyek egy részét Boutroux is magáévá teszi. A tudósok kifogásolják a megismerésnek a *James* által elfogadott módját. Kétségbe vonják, hogy a szubjektiv tapasztalatnak meg volna a megfelelő objektiv valósága. A vallás nevében különösen annak föltétlen szubjektivizmusát kifogásolják. A vallásos tapasztalat nem lehet ment minden fogalomtól, dogmáktól, szertartástól és intézményektől. Ezenkivűl a vallás társadalmi jelentőségére nincsen figyelemmel *James*.

Most elérkeztünk a kezünkben levő könyv legérdekesebb és legértékesebb részéhez. Vajjon az, aki ilyen szép prespektivát nyított meg előttünk a tudomány és vallás viszonyára, aki ilyen fölényes biztonsággal kezeli a kérdést: ő maga hogyan vélekedik róla? Mélyreható tanulmányai kezébe adták-e neki a titok kulcsát? Ezek után tud-e valami újat és elfogadhatót mondani a probléma megoldására nézve? Ezekre a kérdésekre felel Boutroux, könyve *befejezésében*. Ő a kérdést olyan formában állítja föl, hogy vajjon a tudományos szellem meghagyja-e vagy kizárja a vallásos szellemet? Mielőtt a kérdésre felelne, rámutat arra a nagy átalakulásra, amelyen a tudomány fogalma átment, amelynél fogva ma már a merev dogmák is intellektualista fogalmak helyett a mozgékony és változó élethez való alkalmazkodásban nyilvánúl. A tudomány mind tágabb teret enged a szubjektiv életnek úgy, hogy »az igazi tudomány nem választható el a tudósoktól«. Éppen ezért a tudományos szellem nem zárja ki a vallásos szellemet. Tudomány és vallás »különböző, de nem összeférhetetlen dolgok«. Sőt amidőn az élet feltételeinek a szempontjából vizsgálja a kérdést, arra az eredményre jut, hogy »a vallás az embernek gazdagabb és mélyebb életet nyújt, mint amilyen az értelmi élet«. Semmi jel sem mutat arra, hogy az emberiség szakitani kívánna a vallással. A vallás a múltban is kellő életké-

pességet és hajlékonyságot tanúsított, amellyel a különböző korokhoz és társadalmakhoz alkalmazkodni tudott. És a jövőben is, ha nem csupán a buzgó hitet ápolja, hanem a társadalom eszméihez, érzelmeihez és életéhez kapcsolódik, fennmaradása biztosítva van. Tudomány és vallás megmarad két különböző formának. Bár összeütközésük és küzdelmük nincsen kizárva; de ez a küzdelem mind a kettőt megedzi »és ha majd az ész kerekedik felül, különálló elveikből, amelyek egyúttal szélesebb körűek, erősebbek és hajlékonyabbak lettek, egy új, mind bőségesebb, gazdagabb, mélyebb, szabadabb, szebb és észszerűbb életforma fog kialakúlni«.

Ha ezek után a *Boutroux* könyvét helyesen akarjuk értékelni, ne keressük benne és ne várjuk tőle azt, amit adni maga sem akart. Ne keressük benne egyik vagy másik újkori filozófusnak teljes rendszerét. Ebben a tekintetben nagyon fogyatékosnak találnók. Az újkor rendszeres filozófia-történetét is ok nélkül keresnők benne. Az író legfőbb célja a tudomány és vallás viszonyának megvilágítása az újkori bölcselők írásai alapján. És ebben a tekintetben minden igényt a legteljesebb mértékben kielégít. Nemcsak ridegen kiválasztja egyik vagy másik filozófus rendszeréből azt, ami céljának megfelel, hanem azt nagy türelemmel elemzi, magyarázza és igazságos kritikai megjegyzésekkel kíséri. Az írót kapcsolatba hozza az írásával; mert szerinte nincsen olyan objektiv tudomány, amelyből a szubjektiv elem teljes mértékben hiányzanék. És örömmel kiált fel, amikor pl. *James* műveiben kereste a tudós írót s ehelyett megtalálta az embert. Az embernek ez a megbecsülése, a különböző egyéniségeknek elfogulatlan értékelése mély és őszinte vallásos érzelemmel párosúl nála. »Az egyéniségnek, mint ilyennek, a tudatlan és tudós, a bűnös és becsületes ember egyéniségének egyaránt külön értéke van«. Szerinte »az a világ, amelyben a személyiség, a tévedés és a hiba elkövetésének szabadsága, a változatosság és összhang uralkodnak, a vallásos ember számára jobb, szebb, az isteni tökéletességhez hasonlóbb, mint egy olyan világ, amelyben minden csak egyetlenegy változatlan formula mechanikai alkalmazása volna«. Minő

szép és magas életfelfogás ez, a dogmatizmus ama merev apostolainak felfogásával szemben, akik most a tudomány, majd pedig a vallás nevében az életet maguk különleges elveiknek e prokrusztesi ágyába kivánnák szorítani. Nála az élet joga a legelső és legistenibb jog. Ezt a jogot semmiféle hatalom el nem konfiskálhatja. Sem a tudomány, sem a vallás öncél nem lehet. Mind a kettő eszköz csupán. Eszköze az élet szépítésének, fejlesztésének és termékenyebbé tételének. De egyenjogu eszközök, amelyek ha különböző útakon is, de egy célt szolgálnak. Azonban amint a vallás nem teheti a tudományt a maga szolgálójává, úgy helytelen az az eljárás is, amely a tudományt teszi a vallás kriteriumává. »A vallásos megismerés, amelynek tárgya nem az, ami van, hanem az, aminek lennie kell, nem határozható meg a tudományos megismerés módjára«. De ez nem azt teszi, hogy a kettő teljesen független egymástól. A skatúlyázó értelem bármennyire is elkülönítse őket egymástól, de az életben »kötőjel« van közöttük.

Bármennyire is méltányoljuk *Boutroux*-nak az élet különböző változataihoz simuló fejtegetéseit, széleskörű gondolkozásra indító, gazdag adatgyűjtését, szellemének elragadó szikrázását: végső következtetésével még sem érthetünk egyet. Ő ezt így fejezi ki: »Ez a két önálló hatalom (tudomány és vallás) mindig csak *közeledhet* a béke, az egyetértés és az összhang felé anélkűl, hogy valaha is azt tarthatná, hogy célhoz ért; mert ez az ember sorsa.« Nem hisszük, hogy ez legyen az utolsó szó a tudomány és vallás viszonyára. Mi e tekintetben inkább *Jamesszel*, a kiváló amerikai pszichologussal tartunk, aki igen is el tud képzelni a kettő között egy olyan összhangot, amelyben hatásukat és erejüket nem az egymás elleni küzdelemben merítik ki, hanem közös céljuk munkálására szentelik s azt a célt a legteljesebb mértékben meg is valósítják.

A vallástanítás története.

Irta: **Benczédi Pál.**

(Folytatás.)

Az újkori bölcselet hatása a nevelésügyre és a vallástanításra. Verulami Bacon.

A renaissance és humanizmus s ezekkel egyidőben a reformáció valóságos forradalmat jelentenek a középkori egyháziassággal és egyházi műveltséggel szemben. Azonban hogyha az ember és emberiség hívatását nézzük, ha a nagy világ számtalan jelenségeit vizsgáljuk, azt tapaszjuk, hogy a reformáció korabeli mozgalmak alapján keletkezett nevelési rendszer is rendkivül szűkkörű, nagyon egyoldalú s hogy a reformáció egyháza visszasülyedett az azelőtt kárhoztatott betüimádásba, ami ellen magában az egyházban is visszahatás támadt a pietizmusban, amint fönnebb láttuk. A középfokú nevelés terén a Sturm rendszerét fogadták el, mely rendszernek minden érdeme elismerése mellett is lehetetlen nem látni egyoldalúságát. Igaza van Browningnak, midőn úgy jellemzi a Sturm rendszerét, hogy az csupa szótanúlmány. A tanúlóifjúságnak az iskolában görög és latin nyelvvel, görög és latin verseléssel kellett idejük legnagyobb részét eltölteniök, ami mindenre alkalmas volt, csak éppen arra nem, hogy önálló gondolkozású, az élet változó körűlményei között helyüket megálló egyéneket neveljen. Szinte erre is el lehetne mondani Mefisztófelesznek jellemző gúnyját, midőn az észnek spanyol-csizmába való szorításáról beszél.

A kornak ezen általános jellemvonása ellen irányúl az új-kor küszöbén álló filozófusnak, Verulami Bacon Ferencnek bölcselete. Bacon szakított a régi deduktiv módszerrel, amely az előre igaznak föltételezett elvnek

valódi voltát bizonyítgatta a Mefisztók többé, vagy kevésbé szellemes módszerével s helyébe az indukciót vezette be az igazság megismerése módszeréül. Igy Bacon nem a már megtalált, vagy a megtalálni vélt igazságot bizonyítgatja, hanem igyekszik az igazságot az egyes jelenségekből megalkotni. Bacon filozófiája tapasztalati alapon áll. Hogy megtalálhassa az igazságot, azért mellőz, sőt szívesen lerombol minden előítéletet, minden bálványt (idol). A »Novum organum« című művében azt mondja, hogy a bálványok (idol) és hamis ismeretek állanak az emberi értelem előtt. Ezeket el kell távolítani, ha az igazság rendszerét akarjuk megismerni. El kell tüntetni a törzs, a barlang, a fórum és színtér bálványait, hogy tisztán láthassunk. Tévedés azt hinni — így szól Bacon — hogy érzékeink csalhatatlan mértékei a világnak. Az érzéki észrevételek és az értelem megnyilvánúlása az emberi természetnek megnyilvánulásai és nem a mindenségnek való képei. Az emberi értelem a teremtett tárgyakból kiömlő sugarakat fogja föl, mint egy görbe tükör, amely a maga tulajdonságait összevegyíti a visszavert tárggyal s így hamis alakot és színt ad neki... A tudomány nem más, mint az igazság személyesítése, mert a létnek igazsága s a tudománynak igaza ugyanegy, a különbség csak annyi, ami a valódi és visszavert súgár közt van«.[31] Ezzel lerakja alapját az ismeret-elméletnek s felnyítja az emberek szemeit minden téren, megkezdődik a vizsgálódás még a teologiai tudományok terén is. Ez nagyon fontos, mert Bacon az, aki a filozófiát fölszabadítja a teológia gondnoksága alól.

Magában a teológiai tudományokban Bacon nem alkotott semmi maradandót, elfogadta egyszerűen a hagyományos tanokat, hiszen diplomata volt, hanem az már fontos, hogy ő nemcsak a kijelentés alapján, hanem más úton is el tudott jutni az Isten fogalmához. »A felületes természettudomány elvezet Istentől, az alapos tudás pedig hozzá vezet.«

[30] Lord Bacon, his Philosophy and its influence upon Education. Bernard : English Pedagogy 85. l.

Bacon a tudományoknak csaknem minden ágával foglalkozott s így foglalkozott a neveléssel is. Azonban reánk nézve nem annyira az ő nevelési elvei, mint a neveléstudományra tett hatása fontos, mert vele hatalmas áramlat indúl meg, mely hat a neveléstudományra és hat a szorosabb értelemben vett vallásos nevelésre, a vallástanításra is. Bacon filozófiája rávezette a pedagógusokat arra, hogy az emberi természettel bővebben foglalkozzanak s így megalkotta az úgynevezett természetes rendszert. Ezen a téren nevezetes az angol Locke János, a francia Rousseau s az ugynevezett gyermekbarátok (Basedow, Salzman stb.) működése.

Locke János.

Locke János (1632—1704.) működését nem nevezik kimerítőnek a tudományos pedagógia terén, de azok a nagy részben még ma is helyes alapelvek, melyeket »Some thoughts on Education« című művében ad, föltétlenűl megkívánják, hogy bővebben foglalkozzunk vele. Locke nemcsak a gyermek szellemével s a fölállított iskolai tárgyakkal foglalkozik, hanem foglalkozik azzal is, aki nem hagyható számításon kivűl, a nevelendővel és a nevelővel. A nevelőre nézve is meg van a maga nézete, de sokkal inkább a gyermekkel foglalkozik. A nevelőtől nem azt várja, hogy a tudományok nagy tömegével rendelkezzék, hanem ügyességet, találékonyságot tételez föl nála. Locke orvosnak készült s talán ennek tulajdonítható, hogy oly részletesen körülírja a gyermek testi nevelését. Leírja, milyen ruházatban járjon, hogy edze erejét az idő viszontagságaival szemben s azt akarja, hogy a gyermek erkölcsileg is oly erős legyen, mint testben. »Megfelelő gond fordítandó arra, hogy erős és élénk legyen a gyermek, hogy engedelmeskedhessék és végrehajthassa az ész parancsait; az a legfőbb feladat, hogy kedélye oly tiszta legyen, hogy minden cselekedete méltó legyen az észszerű lény kiválóságához és méltóságához. (25. §.) Éppen úgy, mint a testnek erejét a nehéz munka növeli, növeli a lélek erejét is. Az erénynek és bűnnek főelve, forrása arra helyezendő, hogy az ember tudja megtagadni magát kívánsá-

gaival szemben, nyomja el hajlandóságait, szenvedélyeit s kövesse tisztán azt, amit az ész diktál neki, még ha vágyai másfelé ösztökélik is. (27. §.) A józan ész az, amely megmondja az embernek, mit kell cselekedni, ezt hirdeti Locke. Meg van győződve, hogy a nevelés az embert egészen jóvá teheti, mert hiszen ő a lelket fabula rasanak, üres lapnak nézi s így ha el is ismeri az öröklött hajlamok befolyásoló hatalmát, azért azt tartja, hogy a megszokás, a környezet egészen átalakítja az embert. Locke a nyilvános iskolát az erkölcsi nevelés szempontjából károsnak tartja, ami egyik jele annak, hogy Locke nem az általános népnevelés, hanem inkább a főúrak gyermekeinek nevelését tartja szem előtt. Nem szaktudósokat, hanem élénk, a természet és az ész törvényei szerint élni tudó embereket akar nevelni.

Locke igen sok hasznos utasítást ad a tanítás menetére nézve. Hangsúlyozza, hogy a tudományt nem bottal kell a gyermek fejébe verni, a tudományok iránt való érdeklődést kell fölébreszteni. Azonban ezen, különben tanúlságos útasítások tárgyalását mellőzzük, csupán magára a vallástanításra vonatkozó elveivel foglalkozunk.

Locke azt mondja, minden embernek, akármilyen származású, magát mások előtt értékessé és szeretetre méltóvá kell tennie, mert enélkül boldog nem lehet. Ezért korán lelkébe kell vésnie az Istent, mint mindenek atyját, akitől minden jót nyerünk, aki szeret minket és gondoskodik rólunk s a legfőbb lény iránt való szeretetet kell fölébreszteni. »Ez azonban éppen elegendő kezdetnek, mert ha túlságba megyünk a Végtelen lény tulajdonságainak magyarázataival, a gyermeknek feje megtelik hamis eszmékkel, vagy pedig meg nem értett, zavaros fogalmat táplál belőle. Mondjunk csak annyit neki alkalomszerűen, hogy Isten teremtett és tart fenn mindent, hall és lát mindent és jót tesz azokkal, akik szeretik és engedelmeskednek neki. Azt hiszem, jobb volna, hogyha az emberek megállanának az Isten ezen eszméjénél, ahelyett, hogy túlsokat kiváncsiskodnának tudósokkal arról a lényről, akiről mindenkinek el kell ismernie, hogy felfoghatatlan, mert akik még nem tudnak különbséget tenni a megis-

merhető és megismerhetetlen között, igen könnyen a babona vagy az átheizmus karjai közé dobják magukat. Istent vagy magukhoz hasonlónak gondolják (mert mást nem tudnak elképzelni), vagy pedig nem bíznak benne. Hajlandó vagyok azt gondolni, hogyha vigyázunk arra, hogy a gyermek reggeli istentiszteleteken részt vegyen és értelmi képességeihez szokott imákat hallgathasson, sokkal többet használ ez nekik, mintha figyelmüket szétszórjuk a fölfoghatatlan lény iránt való tanulmányozásban. (129. és 130. §.)

Az Isten helyes ismeretével kapcsolatosan Locke igen hasznos útasítást ad a rossz szellemek, a mumusok ellen való védekezésről. A gyermeket különösen a szolgák bizonyos félelmetes manókkal, vagy más ilyen képzelt lényekkel szokták ijesztgetni, ami nagyon rossz, mert a gyermeki lélek különösen sötétben fél s fantáziája igen sok hamis képpel telik meg, ami a gyávaság érzelmét táplálja. Hogy az ilyen meggondolatlan ijesztgetéseknek mily hatása van, azt egy példával mutatja be Locke. E példa szerint egy helységben volt egy őrült, akit a gyermekek folyton gyötörtek, bosszantottak. Az őrült egy alkalommal kardot szerez és azzal indúl az őt bosszantó gyermekek után. A gyermek teljes erejéből szalad hazafelé s midőn hazaért, egyenesen az ajtóhoz rohan, honnan visszanézve magához közel látja üldözőjét. Még van annyi ideje, hogy az ajtót kinyítja, beugorjon a reája mért ütés elől és az ajtót maga után bezárja, de az esetet nem felejtette el soha. Még férfikorában is mindig visszaemlékezett az ajtó küszöbéről, valahányszor átlépte azt és az őrült ember képe eszébe jutott. Így vagyunk a gyermeki lélekbe korán beburjánzott értelmetlen, rémítgető babonás mondásokkal, melyek ellen úgy lehet védekezni, hogyha vigyázunk a gyermekekre, hogy ne halljanak ilyent s ha mégis hallottak volna, akkor helyes neveléssel el kell oszlatni az ily balhitet, aminek emléke úgy is megmarad a lélekben, mint a fenyegető őrült embernek képe.

Locke a növendék részére ajánlja az úri imának, a hiszekegynek és a tízparancsolatnak tanítását, de nem könyvből, hanem a tanító elölmondása után. A bibliaol-

vasásra nézve pedig kikel az akkori iskolában szokásos módszer ellen, hogy olvasni a bibliából tanúljanak, mert az sem az olvasni tudást, sem pedig a vallásos érzést nem tökéletesíti. Lockenak erre vonatkozóan az a helyes álláspontja, hogy mindig a gyermek képességeihez kell mérni a tárgyat. »Minő öröm, vagy bátorítás lehet abban, ha a gyermek a szentkönyv azon részét olvassa, amelyeket nem ért? És mily kevéssé érthetik meg a gyermekek Mózes törvényeit, Salamon énekeit, a próféták írásait az ó-szövetségben, az apostoli leveleket s a jelenések könyvét az új-szövetségben! Az evangéliumok és az apostolok cselekedeteinek történetei sokkal könnyebbek, de mégis a gyermek értelméhez alkalmatlanok. Elismerem, hogy a vallás alapelvei innen és az írás szavaiból ismerhetők meg, de a gyermeknek nem tanítható más, csak ami képességéhez és ismeretköréhez illik.« Oly megjegyzések ezek is, amelyek az újabb pedagógiának elismert elvei lettek. Locke helyteleníti azt is, hogy a bibliát az olvasni tanúlás kedvéért végig olvassák. A könnyebb elbeszéléseknek megtanúlását ajánlja, de nem a biblia szövegéből, hanem a tanító előlmondása után.

Ezekben vannak lefektetve Locke Jánosnak az általános pedagógiára és vallástanításra vonatkozó nézetei. Ő iskolát nem alapított, mint Spener és Francke, de azért elméletei nagy hatással voltak az általános nevelésügyre s nem hagyta érintetlenül a vallástanítás kérdését sem, ő az első Augusztinus után, aki a bibliai történeteknek tanítását hangsúlyozza s mely elmélet csak a legújabb időben jött gyakorlatba.

Az a mozgalom pedig, melyet Angliában deizmusnak neveznek s mely Európa többi országaiban is tért hódított, az általános szellemi felvilágosodást vonta magára mindenütt s így a teológiára s a vallásra is jótékony hatással volt.

Rousseau és a filántropisták.

Már Locke említi, hogy a korában levő iskolázás nem az életnek, hanem az iskolának nevelt (non vitae sed scholae discimus), minek folytán igyekezett az isko-

lát a világgal, az élettel összhangba hozni. Rousseau (1712—1758.) ennél is tovább megy. Ő egészen a természetnek, a természet kebelén nevel a természetben levő hamisíthatlan erővel. Locke nevelési elméletei a főúri ember nevelésére vonatkoznak. Rousseau Emilje apátlan, anyátlan árva s így semmiféle társadalmi osztályba nem tartozik. De hadd lássuk a Rousseau-féle valóban természetes nevelés fő elveit s ezek között a vallástanításra vonatkozó gondolatait.

Rousseau «Emil» című, korában a világirodalomban páratlan hatást elért művében fejti ki nevelési elveit. Művét azzal kezdi: »Minden jó, ami az anyatermészet műhelyéből kikerül; minden elfajúl az ember kezei között«, ez az elv vonúl végig »a természet ez evangéliumán«, amint Goethe nevezi e magával ragadó művet. A rosszat az ember, a társadalom teremti, míg a természet valóban jó. Éppen ezért mindent helyesel, ami a természettel megegyezik és mindent elvet, ami annak ellentmond. A gyermeket már csecsemő korában nevelés alá fogja. Ezzel kezdődik nevelési elméletének első foka. A gyermeket csak az anya táplálhatja, minden pólya, minden szoros ruha elvetendő, hogy a gyermek szabadon fejlődhessék. A gyermeknek csak természetes vágyai elégítendők ki, mindaz, ami csak szeszély, figyelmen kivűl hagyandó. Ezzel Rousseau az erkölcsi nevelés alapját akarja megvetni. Az erkölcsiség szempontjából a tulajdon eszméjét kell megismertetni vele. Ez a nevelési elméletnek második stádiuma. Erre az időre tartja fenn Rousseau az érzékek ápolását. Könyveket nem alkalmaz, de tanítja a mérést, rajzolást, geometriát, beszélést és éneklést. 12 évig még nem is ismerte a gyermek a könyvet, most megtanúl irni, olvasni, de most sem tömi betűvel a fejét. 15 éves korán túl tanul meg csak idegen nyelvet, akkor is külföldre megy útazni s ott szintén természetes úton tanúlja meg azt. Tanulás közben mindenre magának Emilnek kell rájönnie. A földrajzot úgy tanulja meg, hogy erdőn eltévedve, kénytelen ebéd idejére megtalálni a várost. Minden tanulása tapasztalati s így alapos és maradandó. Rousseau rendkivűl sokat ad a test egészséges, edzett és élénk voltára.

Vallástanításra vonatkozó elvei is éppen ily óvatosak, körültekintők. Semmit sem akar úgy tanítani, hogy a növendék meg ne értse. Már pedig Isten, örökkévalóság, végtelenség oly fogalmak, melyeket nem minden felnőtt ért meg, de a gyermektől még föltételezni is képtelenség. Hogy oly sok ember van, aki nagyhangú véleményt mond oly dolgokról, melyekhez nem ért, annak okát Rousseau abban találja, hogy könyvekből oly fogalmakkal tömik meg fejüket, melyeket nem értettek meg. Mivel a gyermek nem értheti meg, nem foghatja föl helyesen Istent, azért Istenről helytelen, babonás felfogása marad egész életében »Inkább ne legyenek semmi fogalmaik az Istenről, mintsem lealázók, csodaszerűek, sértők és hozzá nem értők. Nem oly nagy baj, ha Istent sehogy sem ismerjük, mintha félreismerjük«, így gondolkozik Rousseau. Az egész vallástanításnak az ő idejében meglevő anyagát, tartalmát, módszerét elveti. Kiragad az egyház tanaiból egy tételt: »Istenben hinnünk kell, hogy üdvözűljünk«. E tételt boncolja s arra az eredményre jut, hogy ha rosszúl fogjuk föl e tételt, a legvérengzőbb türelmetlenségre vezethet. S hogyha csak ezen mondatnak értelmetlen ismétlésétől függ a menyországba való jutás, akkor azt hiszi, a szarkák és a kajdácsok is éppen úgy a menyországba juthatnak, mint a jó gyermekek.

Jellemző a Rousseau modern korba beillő széles látkörére nézve, hogy a vallást nem felekezeti szempontból akarja tanítani. Mert hiszen a felekezetiesség szűk álláspontján az egyik vallás iránt való rajongás attól függ, hogy valamely gyermek hol látott napvilágot. Ha egy párisi gyermeket Konstantinápolyba, vagy pedig egy konstantinápolyi gyermeket Párisba vinnének, mindkettő megtudná, hogy mások mit tartanak az ő egyedűl üdvözítő vallásáról. Tehát egyik vallás iránt való fanatikus szeretet, a másik vallás iránt való fanatikus gyűlölet attól a véletlen körűlménytől függ, hogy valaki hol látott napvilágot. »A természet ez evangeliumában« nyoma sincsen a szűkkörű feelfogásnak, hanem Rousseau éppen azt akarja, hogy az ő neveltje szívében általános emberszeretet gyökerezzék, hadd legyen részvéttel embertársai szenvedései, balsorsa iránt.

Most már az a kérdés, hogy mikor tanulja Emil a vallást, ha a gyermekkor naivsága, rövid látása nem jó alkalom, sőt szerinte káros hatású is? »Tizenöt éves korában még nem tudta, vajjon van-e lelke és talán 13 éves korában is korán volt azt megtudnia, mert ha előbb értesül arról, mint kellene, félő, hogy azt soha meg nem tanulandja». Ilyen későre teszi Rousseau a vallástanítás idejét s hogy attól az önként kínálkozó kifogástól lefegyverezzen, amely a gyermek kíváncsiskodásaira vonatkozik, már jó előre azzal felel, hogy az ő neveltje semmi iránt sem érdeklődik, ami iránt nem kell érdeklődnie. Így aztán mestere vezeti rá az igazi helyes elvek szerint való tudásra. Így aztán a nem sokat, de természetes úton tanult Emilből testben és lélekben erős ember, tiszta ítélőképességgel bíró lény lesz.

Rousseau tanításainak rendkívül nagy hatásáról vitatkozni fölösleges. Ezek az elvek nagyban hozzájárultak az Európát megrázó francia forradalom kitöréséhez. Viszont a műre vonatkozó kifogások is oly általánosan ismertek, hogy azokkal sem érdemes sokat bibelődni. Browning Oszkár mondja «Neveléstörténetében», hogy az, amit Rousseau természetnek nevez, nem is létezett soha. Mindent a természettől vár és mégis — ezt Kiss Áron jegyzi meg — a színfalak mögött ott áll a rendező, aki igazgatja Emil testi és szellemi fejlődésének útját. Rousseau nagy tévedése, hogy az embert, amint a világra jön, amint a természet kebeléből kikerül (ipsissima verba), valami új lénynek tekinti, akinek semmi összeköttetése sincsen előbbről. Locke is a lelket sima lapnak gondolja, de még sem tagadja meg az örökölt hajlamokat. Rousseau tagadja a történelmi hatalmak lételét, amit pedig megtagadni nem lehet, mert az embernek oly vele született hajlamai vannak, amelyekkel a nevelésnek számolnia kell. Azt sem tudjuk aláírni, hogy a vallást csak a 18 éves korban kezdjük tanítani, mert azon az alapon, hogy Istent, végtelenséget, örökkévalóságot nem tudja a növendék felfogni, arra a véleményre is juthatnánk, hogy némely embernek még öreg korában is tanítunk vallást. A gyermek kis világában éppen úgy meg van a vallásos érzés, mint

a későbbi korban, sőt a gyermekkor sokkal inkább alkalmas a vallásos érzés ápolására, mint a fejlettebb kor. Azonban a »természet evangéliumából« kiömlő emberszeretet, hogy minden gyermekkel külön foglalkozzunk, hogy ne csak a tanítandó tárggyal, hanem magából a számításból ki nem hagyható egyénnel is foglalkozzunk s hogy vallásból nemcsak valamely felekezetnek szimbolikus könyve tanítandó, hanem tiszta, minden embert lelkére ölelő, szeretetet hírdető felvilágosúlt vallás oly igazságok, melyeknek hatása alól nem tudunk szabadulni s melyek eléggé megokolják Rousseau gondolatainak hódító népszerűségét.

Rousseau elveiből legtöbbet a filántropisták valósítottak meg. Ezek között első helyen *Basedow* (1723–1790.) érdemel említést. Basedowot atyja oly kemény bánásmódban részesítette, hogy hazúlról megszökött s egy holsteini orvos szolgálatába állott, aki felismervén a fiúban levő nagy tehetséget, lehetővé tette tanulását. Miután Hamburgban és Lipcsében tanult, a soröi lovagakadémián először a szépművészetek, utóbb a teologia tanításával bízták meg. Ezenkívűl nagy irodalmi működést fejtett ki a filozófia és a pedagógiai tudományok terén s minthogy a felvilágosodásnak volt híve, az orthodokszok erősen támadták, sőt üldözésnek is volt kitéve.

Talán gyermekkori szomorú emlékei sugallatára történt, hogy az általa alapított s »filántropiumnak« nevezett intézetben a tanításnak miden módon való könnyítésére törekedett. Ő volt szerzője a mézes-kalács betűknek, azonkivűl intézetében a tanulást játékkal kötötte egybe. A vallástanításban is igyekezett új útakon járni. A tanítványok szülőihez írott levelekből látszik, hogy a vallástanítást a helyiség lelkészére bízta, de a természetes vallásról és erkölcstanról, mint »a bölcsészet legkiválóbb részéről«, az iskola gondoskodott.

Basedow nem helyesli a gépies imádkozást, a kényszerű áhitatosságot és más orthodoksz módját az értelmetlen vallástanításnak.

Ugyancsak nevezetes filántropista *Campe Joakhim Henrik* (1746–1818.), aki először a hittudományok tanul-

mányozásának szentelte idejét, de pedagógiai tanúlmányokkal is foglalkozott. A Basedow által alapított dessaui intézetben az alapító lemondásával igazgató lesz. Igen sok ifjúsági íratot is bocsátott közre. Legnevezetesebb ezek között a Defoe angol iró után átdolgozott és a magyarúl is több kiadásban megjelent »Erkölcskönyvecskéje«. (Pallas nagy Lexikona.)

Salzmann Keresztély Gotthilf 1744–1811. a filántropisták egyik legjelesebbje. Lelkésznek készült s mint ilyet hívta meg Basedow Dessauba, azonban helyzetével nem volt megelégedve. Ő maga is újabb »filantropint« alapított s ez az egyetlen intézet, amely ma is fennáll. Ő is, mint a rokonlelkű Campe, hatalmas irodalmi működést fejtett ki. Művei közűl, melyek az általános pedagógiai kérdéseken kivűl a vallástanítás kérdésével is foglalkozik, megemlítendők: Erkölcsi kezdőkönyv, ford. Berzsi Mihály. Az okos gyermeknevelés példája, stb. Van egy munkája, amely azzal foglalkozik, hogy miképpen lehet legkönnyebben tanítani a vallást. Dittes: Neveléstörténet 206 l.)

Az akkor szokásos, értelemmel nem biró vallástanítás ellen hatalmasan kikél. »Nem segíthetek magamon, távol kell tartanom a vallástanítástól mindazon eszméket, melyek ismeretünk körén s különösen a gyermeki ismeret körén kivűl esnek. Attól tartok, hogy a gyermekek még megutálják az egész vallást, ha gyenge értelmüket emészthetlen eszmékkel sanyargatjuk. Lelkiismeretére kérdek mindenkit, felelhetünk-e arról, ha makacsúl ragaszkodunk azon vallástanítási módhoz, melyről saját szemeinkkel győződhetünk meg naponként, hogy tehetetlen arra, hogy gátat vessen a vallástalanságnak és a vétkeknek. Azok, amiket a teológusok az iskolában előadnak, többnyire nem gyermekeknek s különösen nem 6–10 éves gyermekeknek valók. Azon rend, melyben mi a vallást a gyermekekbe oltani igyekszünk, merően ellenkezik a lélektannal. Módszerünk olyan, hogy szükségképpen kellemetlennek kell lennie a gyermek előtt. Mi kényszerítjük őket, hogy mindent, habár a legnagyobb ellenszenvvel s a legmértéktelenebb megeröltetéssel emlékezetükbe véssenek. Mi

lesz valószínű eredménye e gyötrelmeknek? Azt hiszik, hogy a dogmától függ az embernek erkölcsössége és vallásossága.[31] Oly komoly aggodalmai vannak Salzmannak a gyermek természetével nem törődő, csupán az előírt tananyagot a gyermek fejébe tömő konfesszionális vallástanítás ellen, mely aggodalmak jogosúltságát tagadni nem lehet s melyek azóta sokszor ismétlődtek, de sohasem oly eredménnyel, mint a minővel kellett volna.

Uj eszmék hatása Magyarországon. Ratio educationis.

Láttuk már, hogy a protestantizmus nemcsak az egyháznak, hanem a népnevelés gondolatának is megújítója, reformációja volt. Azt tagadni nem lehet, hogy a protestántizmus is az iskolákat a maga elvei szerint rendezte be, hogy neki is az volt a célja, hogy a vallási igazságokat terjessze s az egyháznak hű és tántoríthatlan tagokat neveljen. Ámde a protestántizmus egyúttal az emberi haladásnak is egyik fokozata s alapelveiben benne volt a szabad vizsgálódás, az emberi elme eme legdrágább kincse s így nem egyoldalú embereket nevelt, mint a középkor, vagy pedig a jezsuita nevel, hanem az általános műveltségnek állott szolgálatában. A mai szemmel, a mai viszonyok szerint ezekben az iskolákban is találhatunk elég hibát, elég kivetni valót, de a múltnak bírálatánál csak akkor lehetünk igazságosak, hogyha az akkori körűlmények számbavételével bíráljuk azokat. Ha így tekintünk bele a múlt történetébe, lehetetlen meg nem látnunk, hogy a mai iskola őre az egyház volt s így sok tekintetben jogosúlatlan az a sok szemrehányás, amiben egyes pedagógusok és más írók részesítik az egyházakat. Legalább is a protestáns egyházak erre a szemrehányásra nem szolgáltak rá. Hanem ha számba vesszük azokat a történeti tényeket, mely szerint a protestáns egyházak már alapításuk alkalmával iskolák felállításához fognak s azok érdekében igyekeznek mindent megtenni, ha látjuk, hogy ezek az iskolák is éppen úgy, mint föntartóik, folytonos üldözésnek voltak kitéve, hogy a hatalom mindent megtett az őket

[31] Idézi: Bánhegyi J.: Felekezeti iskolázás veszélyei 38. és 39. l.

tápláló életerő elvágása érdekében, akkor meg fogjuk tudni, minő erkölcsi érték van a protestáns iskolák múltjában. Már a 17-ik században megindúl az ellenreformáció nagy mozgalma, de a protestántizmusra csak a 18-ik században vetette reá magát a katholikus állam-hatalom, hogy véglegesen végezzen véle. Ebben a tekintetben s hazánk alkotmányának eltiprásában legnagyobb sikerrel Mária Terézia királynő dicsekedhetik, akiért a magyarok életüket és vérüket s kevés hijján egész nemzeti létüket is föláldozták. Hiába volt a magyar protestántizmus joga az ország törvényeibe iktatva, hiába erősítette királyi eskű a protestántizmusnak kivívott jogait, azok az eskűk csak arra valók voltak, hadd legyen mit meg nem tartani. A protestáns iskolákat és templomokat igyekeztek bezárni, az alapítványaikat pedig különböző ürügyek alatt elszedték. Ha végig olvassuk ezen kornak történetét, úgy érezzük, mintha a gonoszság fejedelmei összeesküdtek volna, hogy minden elkövethető erőszakot elkövessenek a jog, törvény és igazság ellen...

A közoktatásügy Mária Terézia uralkodásáig egészen a felekezetek kezében volt. Az állam gyakran beleavatkozott a protestánsok ügyeibe, de azt nem a törvény értelmében, hanem a törvény ellenére tette. A közoktatásügyet rendező kormányrendelet először Mária Terézia idejében jelent meg 1771-ben, melynek rövidített címe: Ratio educationis. Tyersztyánszky Dániel és Ürményi József voltak szerzői e műnek, mely a nyugateurópai hatalmas eszmeáramlatok hatása alatt készült. Már említettük, hogy Locke János, Rousseau, pietisták és filántropisták mily hatalmas szellemi áramlatot indítottak meg, ezeken kivűl pedig Leibnitz az ő egyetemes gondolkozásával egészen új eszmeáramlatot vitt be Európa gondolkozásába. II. Frigyes udvara telve volt enciklopedistákkal, az új idők szelleme behatolt Bécsnek a haladás szellemétől mentes falai közé, Mária Terézia udvarába is. Igy akarják bizonyos leibnitzi szellemben átalakítani a régi nevelési rendszert. A magyarok számára készített Ratio educationis nem volt valami izzó magyar hazafias eszmétől áthatva, hanem csak birodalomról, a Habsburgok birodalmáról tudott. Ez is-

kolai rendszerben pedagógiai szempontból igen sok jót találunk, de a protestánsok nem fogadták el. Ez természetes is. Hiszen minden, ami Bécsből jött, minden, ami a magyarságnak életerejét vágta, egyúttal a protestántizmus veszedelme is volt. Azonban volt valami, ami e különben érdemes iskolai rendszerben a katholikus klerusnál is nagy ellentmondásra talált. Ez ellenszegülés oka az egységes káté behozatala kérdése körül keletkezett.

A katholikusoknál a már fönnebb említett kátékon kivűl a 18-ik század közepén keletkezett Perhammer kátéja volt használatban. A Perhammer kátéja is az egyház által approbált művek közé tartozik s így a régi nyomokon halad. Mária Terézia királynő egész birodalmában a Felbinger Ignác sagáni apát által készitett kátét akarta elfogadtatni.[32] Ez a káté már az új eszmék, talán leginkább a Leibnitz filozófiájának hatása alatt készűlt, de érezhető rajta a Basedow jótékony hatása is. A királynőnek bizonyára nem a régi hagyományokkal való szakítás tetszett a Felbinger kátéjában, hanem az a törekvés, mely szerint a Felbinger műve is az akkori divatos áramlat szerint a birodalmi eszmének igyekezett a nevelést szolgálatába állítani. Szóval ez már a Ratio educationis szellemében készűlt. Egyebekben a mű sajátságai közé tartozik, hogy elismeri a természetes vallást, melyet az ész puszta használata által lehet megismerni. Képzelhető, hogy a püspöki karban az ilyen állítás minő nagy ellentmondásra talált, midőn a királynő a magyar püspöki karnak bemutatja véleményadásra, csaknem egyhanguan mennek ellene a súlyos kifogások. De nemcsak a katholikus klérus körében ily ellenszenves a természeti vallás gondolata, hanem a protestánsok körében is sokan borzadnak tőle. Szikszai György a debreceni ref. ekklézsiának egyik derék predikátora 1799-ben »A természeti és keresztény vallás« címen vaskos kötetet bocsát ki, melynek célja, hogy »a keresztény felekezetek (kath., ref. és luth.) harcot indítsanak a naturalizmusnak, indifferentizmusnak,

[32] Dr. Fináczy Erő: Közoktatás története Mária Terézia korában. II. k. 111—120. l.

moralizmusnak, sociniánizmusnak, rácionalizmusnak vagy filozofanterizmusnak, melyek a tiszta keresztény tudomány ellen törekednek és amelyek már most magok között a keresztény felekezetek között is, nemcsak lappanganak, hanem fejeket is emelgetik.»

A katholikus klérustól kifogásolt másik tétele Felbingernek az, hogy a hittani igazságokat az ész bizonyító erejével igyekezett megerősíteni. Ez a Leibnitz-féle rácionálizmus akármily nagy mértékben is igazolja az egyházi tanokat, az egyházi hatalom képviselői ösztönszerűen meglátják benne a fenyegető veszedelmet és hatalmasan tiltakoznak ellene. Ezenkívül Felbinger nem sokat törődik a hagyományokkal, hanem a biblia szavaival igazolja tételeit s a tanítványokat is arra buzdítja, hogy az egyes vallási igazságokat a szentírásból igazolják, illetve az egyes bibliai helyeket keressék fel. Ez is veszedelmes tétel, amely a protestántizmus egyik lényeges alapelvéhez, a biblia ősforrásához vezet. A nem katholikusokat pedig nem említi a szokott dühvel és türelmetlenséggel. Az ilyen elvektől áthatott művet a klérus alaposan átdolgozta s midőn 1777. évi augusztus hó 23-án megjelent a Felbinger kátéja, az már úgy meg volt tépve, fosztva eredeti gondolataitól, hogy az már nem is volt többé az övé.

Felbinger kátéja azonban nem részesült mindenütt oly mostoha sorsban, mint Magyarországon, hanem Poroszországban és Ausztriában meglehetős elterjedésnek örvendett. Erről a kora tudományos színvonalán álló műről mondja Sipos Ágoston, hogy inkább ártott, mint használt a hitoktatásnak. A hagyományos, haladni nem akaró felfogásnak csakugyan ártani akart, de sajnos, nem sokat ártott. Ha csakugyan többet árthatott volna, akkor az emberiségnek többet használt volna.

Bármily nagy mértékben is forradalmi kor volt a 18-ik század, Magyarországon nem vett semmi lendületet a kátéirodalom ebben az időben. Hiszen Mária Terézia egész uralkodása alatt a magyar nemzet mindennek látszott, csak élő, öntudatos szellemi tőkével dolgozó nemzetnek nem. »Síma kézzel, világi eszközökkel« csaknem megfojtották nemzetünket. Ezen nemzetölő politikának tudható be az az eljárás is, hogy a »Heidelbergi Káté« csak

megrövidített alakban jelenhetett meg 1786-ban.[33] A censura azon a címen hagyatott ki a Heidelbergi Kátéból, mert annak némely tételeit a katholikus egyházra nézve sérelmesnek találta. Valóban a Heidelbergi Káté egy cseppet sem hizelgett a gyónásnak, misének s más efféle katholikus szertartásoknak. Ámde a Római Káté, vagy pedig más approbált katholikus mű valósággal hemzseg a protestántizmus ellen szórt átoktól. Az igazság egyenlő mérlegével ezeket is ki kellett volna hagyatni a használatban levő kátékból, de hát itt nem az igazság szent érdeke, hanem a »regnum Marianum« eszméje sugallta ezeket.

Az unitárius egyházban, mely kicsiny egyház csaknem összeroppant az üldözések súlya alatt, ebben a terméketlen időben jelenik meg egy hatalmas szellemnek, Szentábrahámi Mihálynak «Summa universae theologiae secundum unitarios« című nagy munkája. Nem katékizmus, de mint szimbolikus könyv, megfelel az úgynevezett nagy kátének, mert ebben vannak lefektetve az unitárius tanok, még pedig oly formában, hogy azokat a hatalom is követendő például állította fel másoknak. De jelentek meg más, inkább vitatkozó művek, mint káték. A jezsuita szerzet fölötte leleményes a térítés eszközeiben. Ők maguk irnak kérdésekben és feleletekben kátészerű íratokat unitáriusok nevében, hogy így csalják lépre a gyanútlan lelkeket. Az ily eljárással szemben lehetőleg védekeztek az unitáriusok is és így keletkezett sok védő írat, melyekről a kolozsvári unitárius kollégium becses könyvtárának kézíratos része tanúbizonyságot teszen.[34]

Azonban lassanként befolytak hozzánk is a külföldi eszmék, noha a tanulóknak külföldi utazását megtiltották s a külföldön megjelent könyvek behozatalát szigorú vizsgálatnak vetették alá. Amidőn azonban Mária Terézia fiának, a lángeszű II. Józsefnek türelmi rendelete megjelent, a sokat sanyargatott protestántizmus valódi haladásnak indúl a vallástanítás irodalmának eddig meglehetősen szűk mezején is.

[33] Szilágyi Ferenc: A Heidelbergi káté s a magyar és erdélyországi protestáns autonomia.

[34] Dr. Boros György: Unitárius eszmék a 18. században. (Teol. intézeti előadások 1906. II. félév.)

Isten az emberben él.*

Irta: **Kovács Lajos.**

Alapige: János XIV. 10—11. „Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon? E beszédeket, melyeket én szólok nektek, nem magamtól szólom; hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem."

Az alapige szavai messze viszik az embert a hit és gondolkozás világában, midőn azoknak érteimét és az azokból folyó tanúlságokat keressük. Oly magasra emelik, ahol a tudás hatalmára és a hit erejére egyformán szükség van, hogy valaki tisztán lásson, oly tisztán, hogy lelki megelégedéssel állhasson meg és a benső megnyugvás amaz érzésével tekinthessen szét lelki élete magaslatán, melylyel Jézus oly sokszor ejtette bámulatba a sokaságot, fegyverezte le a szenvedélyeket és nyugtatta meg a szíveket.

Nem ismeretlen egészen előttünk ez a messzeség és ez a magaslat. Mert életünk emelkedett pillanataiban, avagy a világgal, az élet nagy próbáival és saját bensőnkkel vívott nagyobb harcainkban nyert győzelmünk érzetében jártunk mi még messze és magasan hitünk birodalmában. De lehet-e meglepő reánk nézve, ha a szellemi és hitélet magaslatainak újból való megközelítése mindannyiszor újabb nehézségekkel, új küzdelmekkel jár? Csuda-e, ha minden újabb elindulásunk bizonyos tartózkodó félelemmel és némi aggodalommal van összekötve? Hisz a siker mindig bizonytalan, a győzelem mindig kétes.

* A Bedő Alberttől hirdetett pályázaton jutalmat nyert.

Bizonyos tartózkodással és némi aggodalommal olvastam fel hát én is a szent lecke szavait előttetek ker. ai., mert habár tudom, hogy azt a gondolatot fejezik ki azok, melyek minden ember lelkében többé-kevésbé élnek, de azt is érzem, hogy az azokkal való foglalkozás a közönségesen, a megszokotton jóval felülemelkedő érzelmeket ébreszt mibennünk. A Jézus szavaiban oly gondolatvilág bontakozik ki előttünk, mely míg egyfelől éppen a bennünk lakozó isteni lélek alapján a legtermészetesebbnek látszik, addig másfelől a merészség színezetét is magán viseli, ha kicsinységünkre, nem egyszer tapasztalható tehetetlenségünkre vagy sikertelen törekvéseinkre gondolunk. Mert ha az Isten lélek és ha az az ember — ne keressük most, hogy mily mértékben — lelkes lény, azaz részese az örök isteni léleknek, nem természetes-e Jézusnak ama kijelentése: »én az Atyában és az Atya én bennem vagyon«, tudva, hogy neki az isteni erő mérték felett adatott?! Viszont, nem látszik-e merésznek, ha a véges elmével és az oly sokszor megrendűlő hittel biró ember — a Jézus példájára — abban a tudatban ringatja magát, hogy ő az Istenben és Isten ő benne lakozik?!

Valóban, minden természetes látszata mellett is, nem egészen könnyű kérdés ez. Hanem ellenkezőleg, oly súlyos, mélyreható kijelentése ez az Idvezítőnek, melynek megértésére és másokkal való megértetésére teljes hitünk és összes tudásunk csoportosítására van szükségünk. Mert lám, még a tanítványok is nehezen tudtak a hitnek ama magaslatára felemelkedni, hova a Jézus kijelentésének megértése emeli az embert. Pedig közvetlen közelükben voltak Mesterüknek. Ismerték lelki világát, gondolkozásmódját, céljait és törekvéseit jobban, mint bárki más. Napról-napra láthatták szerető lelke megnyilatkozásának a jeleit s érezhették jó szívének meleg dobogását. Ők voltak azok, akik a Jézus tanításainak egyik leglényegesebb részét, azt a kijelentést, hogy Isten az emberiség Atyja és az ember Isten gyermeke, legelőször hallhatták és magukévá tehették s mégis midőn már maga Jézus is abban a hitben él, hogy tanítványai ismerik teljesen Mesterüket s általa az Atyát, sőt hitük világában mint mindenütt jelenvaló

hatalmat tisztán látják Őt, nagy meglepetésére épp a tanítványok sorából kell hallania a meg nem értést eláruló felkiáltást: »Uram, mutasd meg nekünk az Atyát és elég nekünk«.

Mint akit váratlan meglepetést riaszt fel biztos nyugalmából, úgy hangzik a Jézus felelete e szavakra: »Ennyi időtől fogva vagyok veletek, mégis nem ismertek-e engemet? Filep, aki engemet lát, látja az Atyát«, mi módon mondod azért te: »mutasd meg nekünk az Atyát«. S mint aki nem nyugszik meg addig, míg hitével, tudásával és minden rendelkezésre álló eszközzel saját képmására át nem formálja kiválasztottjait; míg nem győzi meg teljesen azokat, akik még mindig téves útakon járnak és helytelen irányokat követnek, Jézus is, hogy meggyőződését, Istenről és az emberiség mivoltáról saját lelkében leszűrődött felfogását tanítványaiba egészen átöntse, meggyőzésre szánt erővel folytatja: »Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon? E beszédeket, melyeket én szólok nektek, nem magamtól szólom, hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetek nékem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem«.

Meggyőződésem szerint oly felséges eszmét és lelki szükségből eredő igazságot hírdet e szavakban Jézus, minőt a korábbi vallások hitrendszerében hasonló tisztaságban hiába keresünk. Az Istenben lakozó embert és az emberben lakozó Istent szemlélteti önmagában. Nemcsak sejteni engedi, hogy van valami benső viszony Isten és az ember között, hanem cselekedeteire hivatkozva, félreérthetetlenül mutat rá arra, hogy *Isten az emberben él.*

Az alapige szavaiból kiolvasható e mély értelmű kijelentést alapjában elfogadva, vizsgáljuk meg annak igazságát

I. a Jézus életében és tanításaiban és

II. minden ember lelki, szellemi életében.

I.

»Nem hiszed-é, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon? E beszédeket, amelyeket én szólok nektek, nem magamtól szólom, hanem az Atya, aki én bennem

marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon, ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem«. Azt mondám ai., hogy ezekben a szavakban a nagy gondolat van kifejezve, hogy Isten az emberben él s ez igazság mindenekelőtt a Jézus életében és tanításaiban jut kifejezésre.

Nem célom bővebb vitát kezdeni afelől, hogy van-e egyáltalán valami viszony Isten és az ember között? Csupán hivatkozom egy találó meghatározásra, mely azt mondja, hogy »Isten oly lény, kit az emberi lélek, mihelyt az önismeretnek bizonyos fokára eljutott, már saját természeténél fogva azonnal megérez, keres és bensőleg megismer«. (Unitárius kis könyvtár VIII. 6. lap.) De ettől eltekintve is, midőn Istent léleknek mondjuk s az emberben az isteni léleknek legalább egy parányát, egy fénysugarát feltételezzük, a kettő között az összeköttetést már ezáltal is megállapítottuk. Vagy midőn Istent teremtőnek és az embert teremtménynek hisszük, egy bizonyos viszonynak a létezését szükségszerűleg megengedtük. Teremtő és teremtmény két különböző fogalom ugyan, de nem anynyira, hogy az összeköttetésnek összes szálai valaha megszakadhatnának. Isten alkotásaiban és teremtményeiben jelenti ki állandóan önmagát s legcsodálatosabb módon éppen az emberben, kit az írás szavai szerint a maga képére és hasonlatosságára teremtett, keblébe élő lelket lehelt, a teremtés koronájává tett és oly méltóságot adott neki, minővel más teremtmények nem birnak. Az ember pedig isteni erőt érez magában, mit igyekszik kifejezésre juttatni teremtéseiben, munkáiban, alkotásaiban s lelki élete minden mozzanatában. Ha a teremtő a teremtményben és a teremtmény által nyilvánítja önmagát és ha ez folyton amaz után vágyódik és amannak dicsőségére törekszik, akkor valami összekötő kapocsnak, valami viszonynak kétségtelenül lenni kell a kettő között.

Az Isten és az ember között fennálló ez a benső viszony az alapja annak, hogy az Istennek a létele és lénye s a világhoz való viszonya, valamint az embernek célja és rendeltetése s általában mivolta és a világban való helyzete mindig érdekelte és foglalkoztatta az emberi gon-

dolkozást. Ennek volt az eredménye az, hogy már a régi világ vallásaiban, a hitélet és mivelődés legalsó fokán, az emberek képzelt isteneket alkottak maguknak, kiket valami hatalmas lény alakjában szemléltettek vagy láthatatlan magasba helyeztek, mintegy megdicsőült helyre, jelezve különösen ez utóbbi által nemcsak azt, hogy milyen másnak és bizonyos tekintetben mily hozzáférhetetlennek képzelték isteneiket, kik felfogásuk szerint a jó és rossz szellemek igénybevételével kormányozták a világot, hanem jelezve egyszersmind a tőlük való függésnek érzetét is. E felfogás és hit szerint a kedvező és kedvezőtlen időjárás nem a természet hajlíthatatlan vastörvényeinek, hanem az istenek örömének vagy haragjának a következménye volt, valamint az ember életében is az áldás vagy csapás.

Ebben a bizonytalan alapon nyugvó és mesterségesen alkotott hitvilágban az emberiség képzelődésszülte istenei sokkal távolabb voltak minden közelségük dacára is, mintsem az ember önmaga és istenei között az összekötő kapcsokat helyes formában megtalálhatta volna, míg ezzel szemben az istenek az önkény és hatalom eszközeivel kényük-kedvük szerint uralkodtak az emberiség és a világ felett. S ha később a gondolkozás tisztulásával az istenhit is mindinkább tisztúlt és idővel az embernek a világban való helyzetére nézve is tisztább felfogás jött létre, de még mindig távol volt az emberiség attól, hogy Istenhez való viszonyáról helyes felfogást alkothatott volna magának. Ennek a felfogásnak biztos alapra helyezése és szükségszerű kialakúlása későbbi időnek volt fentartva, amikor jön valaki, aki szellemi erejének, bölcseségének, hitének és tudásának hatalmával meg tudja győzni az emberiséget arról, hogy Isten nemcsak a villámlásban, nemcsak a menydörgésben vagy a természeti csapásokban jelenti ki önmagát — mert ezek nem egyebek, mint a természet rendjének megmagyarázható jelei, melyek nem függetlenek ugyan Istentől, de az emberiség életére elhatározó befolyással nem lehetnek — hanem kijelenti magát különösen az ember lelki életében, történetében és hitében.

Az emberiség szellemi vezetésére és irányítására hívatott emberek között e kijelentést Jézus hírdette a legvilágosabban és legelfogadhatóbb formában. Az emberiséget ő emelte fel arra a szellemi magaslatra, ahol Istent és önmagát megismerhette, Istennek lényét és az önmagában levő erőket s azoknak rendeltetését megérthette. Ezért van az, hogy a Jézus megjelenése új világot jelent az emberiség szellemi és erkölcsi életében s történelmében. Ez az új világ új eszméken épült fel. Az ismeretlen új eszmék pedig, ha megtalálják az útat a szívekhez, új életet teremtenek. Rendre-rendre átalakítják a világot, más irányt szabnak a megszokott gondolkozásnak, megsemmisítik a haszontalan képzelődés szüleményeit, útját vágják a célnélküli törekvéseknek, új eget és új földet adnak az ember lábai alá, melyekben igazság lakozik. Jézus saját állítása szerint is azért jött, hogy bizonyságot tegyen az igazságról, hogy legyen út, igazság és élet az emberiség számára. S terjeszthetett volna-e áldásosabb világosságot, minthogy kijelentette és megérttette, hogy Isten lélek, örök végtelen, kinek nincs kezdete és nincs vége, ki egyszerre mindenütt jelen van és munkálkodik mindeneknek javára és boldogságára; legfőbb öröme abban telik, ha teremtményeivel jót tehet.

A fejletlen fokon álló képzelődés által szült tökéletlen istenek tehát rendre eltüntek a tisztánlátók szemében s azoknak helyét a tisztúltabb gondolkozás világában az egy Isten foglalta el, aki nemcsak a világnak, hanem a világban minden lénynek alkotója, teremtője és az emberiségnek atyja. A teremtmények az ő gyermekei, de az összes teremtmények között mint szellemi valóság, mint gondolkozó lény, ki értelemmel, szabad akarattal és halhatatlan lélekkel van felruházva, messze kiemelkedik az ember, akiben az életösztön mellett életcél is van, mely nem egyéb, mint tökéletesedni folyton s a lelki rokonság kapcsán mind közelebb jutni Istenhez, érezni, hogy mi Istenben vagyunk és az Isten mibennünk.

Ez a tudat a Jézus lelkében tisztán élt. S valamint a szellemileg nagy emberek a lelkükben élő nagy igazságokat az emberiség előtt rendre-rendre feltárják, mert

nevelő, építő, felvilágosító erőt tulajdonítanak azoknak, melyeknek a köztudatba való átjutása következtében a téves felfogások lassanként eloszlanak és a világosság magától terjed. Jézus is a korábbi vallások ismereteiből s korának téves hitnézeteiből és vallásos irányából leszűrt eszméit közölni igyekezett embertársaival, hogy az ő lelkében az isteni világosság folytán nélkülözhetetlen kincsé lett igazságokat mindeneknek közkincsévé tegye s így hivatásának és rendeltetésének eleget tegyen, valóban a »világ világossága« legyen!

E lelki világosságnak legszebb fénysúgara akkor tűnt fel, mikor Jézus Istent »Mi Atyánk«-nak szólította meg s fölébresztette a lelkekben azt a tudatot, hogy az ember ennek az Atyának a gyermeke. E tudatnak csak természetszerű következményei voltak ama nagy parancsolatok: »szeresd Istent«, »szeressed felebarátodat«.

S midőn Jézus az emberiség vallási megújulásának és hitvilága benső átalakulásának szükségérzetéből kifolyólag prófétai nagy erővel hangoztatta a szellemi, vallási és erkölcsi élet megújhodását, egyéb célok mellett az Isten atyaságának és az ember fiúságának a megértésére akarta elvezetni s vezette el a megértő lelkeket. Az Isten lényének és az ember mivoltának igazi megértése alapján mondhatta Jézus e szavakat is: »Én és az Atya egyek vagyunk«.

De hát valóban lehetne is ez másképpen? Hisz az embernek azok a legszebb erényei, amik Istennek legmagasztosabb tulajdonságai. És mi magának Jézusnak tanításaiból tudjuk, de saját életünk tapasztalataiból is megtanultuk, hogy Isten nemcsak mindenütt jelenvaló és mindeneket betöltő szellemi valóság, hanem szeretet, jóság, igazság, könyörülő, hosszútűrő és megbocsátó Atya. S nemde magunk is azt tartjuk igaz embernek és követendő példányképnek, akinek életét s majd emlékét e szép és isteni erények ékesítik?!

Ahol a végcél így összetalálkozik, ott a rokon vonásoknak fel nem ismerése a szellemi világosság elhomályosúlásának a jele. Én legalább, amíg azt látom és érzem, hogy az ember lelke Isten után vágyik s földi küzdelmei

és zaklatottságai között az Istenben való hitnek és bizalomnak érzetében nyúgszik meg és nyer új erőt a további küzdelemre, addig mindig a legjobb meggyőződéssel vallom és hírdetem, hogy van valami összekötő kapocs, valami rokon vonás Isten és az ember között; van valami benső viszony az isteni és emberi lélek között. Vallom és hírdetem, hogy Isten megjelenik az emberben; él, munkál, buzdít, vígasztal és boldogít; megjelenik bennem, benned és mindenkiben; emel minket mind följebb és följebb; vonz magához, mint a nap a többi égi testeket; oltalmaz, mint a gondos apa szokta erőtlen gyermekeit; megfogja kezeinket, fölvesz karjaira, visz, ragad magával tovább a kötelesség útján!...

Ezt a hitet erősíti meg lelkemben a Jézus egész élete s bámúlatosan szép és tisztúlt gondolkozása, megragadó példája és meggyőző tanítása. Oh bár átönthetném lelkemnek ez erős hitét a ti lelketekbe is, hogy adna erőt a csüggedezőnek, emelné fel a porbasújtottat, acélozná meg akaratát a híven küzdőnek és gyújtana fénylő világosságot a homályos lelkekben! Oh bár ti is fel tudnátok fogni, hogy mily nagy befolyással van mindannyiunk életének szépségére és küzdelmeink sikerére annak a hitnek valósága, mely Jézusnak a nehezen hivő tanítványokhoz intézett eme szavaiban foglaltatik: »Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon? E beszédeket, melyeket én szólok nektek, nem magamtól szólom; hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem«, mert e szavakban az a hit van kifejezve, hogy *Isten az emberben él,* mely hitnek az igazságát semmi sem igazolja szebben, mint a Jézus hasonlíthatatlanúl szép élete és tanításai.

II.

Azonban az az igazság, hogy »*Isten az emberben él*«, nemcsak a Jézus életében és tanításaiban jut érthető és megfogható módon kifejezésre, hanem minden ember lelki életében, nemes törekvéseiben és szellemi működésében is.

Ez természetes is. Mert ha Jézust embernek tartom, aminthogy másnak nem is tarthatom, akiben az istenség eszméje látható alakban nyilvánúlt, valamint az emberi méltóság is addig még nem látott tökéletességben dicsőült meg és akiben — talán nemesebb vonásokban — de ugyanazon érzelmek, vágyak, indulatok, törekvések éltek, amelyek minden jóravaló emberben többé-kevésbé feltalálhatók, akkor magamat is, embertársaimat is, különösen pedig a szellemi élet kiválóságait szintén olyanoknak kell tartanom, kikben az embernek Istenhez való viszonya a bennük levő isteni erő munkálkodása által kifejezésre juthat és kell, hogy jusson. És pedig sokkal nagyobb mértékben, mint bármely más teremtmény életében és működésében.

Azt bizonyára nem szükséges magyarázni, hogy annak a különbségnek, mely az ember és más teremtmények között hitünk szerint és ismereteink alapján határozottan fennáll, alapja a lélek. Ezen az alapon nyugszik az ember méltósága, felsőbbsége, tökéletesedésvágya s az a hatalma, mely a természet erőit is igen sok tekintetben szolgálatába hajtja.

Nem kutatom, hogy Isten szép világában vannak-e az emberen kivül még oly lények, melyeknek van lelkük! s ha igen, mily fokú az? Ez a kérdés a tudósokra tartozik. Hadd vívják hát ők a harcot az igazság érdekében! Viszont azonban annak a puszta állításnak bővebb igazolásába sem akarok bocsátkozni, hogy az ember lelkes lény, aki a testi élet mellett szellemi, lelki életet is él! E tényt egyszerűen elfogadom, mert az megegyezik hitemmel, gondolkozásommal, életem céljával. Sőt e kérdésben a hitnél sokkal több él lelkemben: biztos tudat. Erre a biztos tudatra fektetem azt a hitemet, mely az embernek Istenhez való viszonyára vonatkozik s azt hírdeti, hogy Isten az emberben él.

Ez a hit azonban egy pillanatra sem gyöngíti meg azt a keresztény felfogást, hogy az ember függ ama láthatatlan főválóságtól, kit Istennek nevezünk. Hanem megérezteti világosan, hogy ez a függés nem olyan, mint az uré és szolgáé, hanem amilyen lenni szokott szülő és gyermeke között. A lelki, a szellemi élet kapcsolatán van az fölépítve.

A test a földé, a lélek Istené. Egyik a mulandóság játékszere, másik az örökélet kincse. Önként következik tehát, hogy a lélek, a szellem munkája az, ami kifejezésre juttatja minden emberben az istenit. Az emberi szellem régmúlt alkotásai közül igen sokról úgy beszél az emberiség történelme, mint szép emlékről, maradandó kincsről, régi dicsőségről. Mert a mult sok szép és becses emléke nemcsak az emberi szorgalom és ügyesség eredménye, hanem az isteni lélek ihletésének is a hírdetője.

Az ember ma is szellemi élete magasra és messze szárnyaló erejével és az ebből önként folyó szépért és nemesért való lelkesedésével biztosítja a maga számára az elsőbbséget és az uralkodó hatalmat. Szellemi alkotásunk alapja, forrása: Isten lelkének állandó működése mibennünk. Amikor valami nagyot, valami szépet, valami rendkívülit látunk, önkénytelenűl felkiáltunk: mily isteni alkotás! S ez önkéntes megnyilatkozás nem egyebet fejez ki, mint azt, hogy az ember az alkotás művészetébe nemcsak testi erőt visz bele, hanem beleviszi tudását, akaratát, lelkesedését, beleviszi rátermettségét és egész lelkét. Valóban, minden eredményes munkán, de különösen szellemi lelki életünk működésének minden alkotásán felfedezhető az isteni lélek hatásának a nyoma. Ha megnézünk pl. egy gyönyörű szoborművet, melyet igazi művész alkotott, nemcsak a mesteri kéz munkáját látjuk, hanem a művész lelkének finomságát is leolvassuk róla. Annak a szoborműnek lehet talán anyagi értéke enélkül a lelki finomság nélkül is, de igazi szépséget és művészi értéket a művész lelkének ráhatása által nyer. Egy valóban szép költemény meghat és magával ragad, mert megérezzük benne a költő szíve dobogását, sőt látni véljük lelkének szárnyalását, míg ez érzés és lélek nélkül, ha megvolna is a forma, hatás helyett hidegen hagyna. Kedvelt szónok gyönge hanggal is lehet valaki, ha lelket tud adni a beszédnek, de a legszebben csengő hang is olyan, mint a zengő érc és pengő cimbalom, hatástalanúl hangzik el, ha hiányzik belőle az érzés, a szín, a melegség. Mert ez az tulajdonképpen, amely, mint a villanyerő némely testeket magához vonzza és lebilincseli a rokon szíveket és lelkeket. A léleknek ez a rá-

hatása, szárnyalása vagy lebilincselő ereje olyan az emberi munkán, mint az érett gyümölcsön a finom máz, melyet ha letörültünk, maga a gyümölcs megmarad ugyan régi alakjában, de eredeti szépségét elveszítette s azt soha többé vissza nem nyeri.

Azonban az isteni léleknek az emberben és az ember által való munkálkodását nemcsak a nagyszerű és nagyobbszabású alkotásokban láthatjuk, hanem észlelhetjük a kisebbszerű mozzanatokban, zajtalan törekvésekben, jelentéktelennek látszó tettekben s a legegyszerűbb ember életében is. A családi életben megértést és boldogságot áraszt, a jól végzett munka után lelki nyugalmat ad; a jótettért áldással fizet; a szegénységben is kincseket rejteget számunkra; a kevéssel is megelégíteni tanít. S ha Jézus azt mondotta, hogy ő az Istenben és Isten ő benne van s amikor szól, a benne levő Isten ösztönzése folytán szól; ha tanítványai előtt hivatkozott arra, hogyha nem hisznek szavainak, higyjenek cselekedeteinek, kérdem, hogy nem Isten szól-e az emberben, mikor az az elhagyott árvát keblére öleli, az üldözöttnek menedéket nyújt, az éhezővel kenyerét megosztja vagy amikor a megbántott érzés megbocsát ellenségének? Nem Isten szól-e az emberben, mikor valaki egy hosszú élet fáradalmainak és kitartó szorgalmának gyümölcsét vagy egy átsanyargott életnek meggyűjtött drága kincseit a közügy, a tudomány, a művelődés vagy éppen az egyház oltárára szenteli? Nem Isten szól-e az emberben, midőn az emberbaráti szeretet magasra emeli zászlóját s annak árnyékában sebeket kötöz, megbántott lelkeket kibékít, egyensúlyt vesztett szíveket megerősít, avagy írtja a gyomot, oszlatja a bűnt, világosítja a homályos elméket, szóval a mivelődés áldásaival egyengeti a béke, a szeretet vagyis Isten országa útját?! Nem Isten szólt-e az emberben, mikor a tévelygések árjában és lelki sötétségben már-már elmerülő emberiséget egy benső erő új életre, öntudatra ébresztette és az igaz hit zászlóját bátor kezekkel újból kitűzte?! Mi az, ami a szellemi világosság terjedését biztosítja, a művelődést előbbre viszi, a szabadelvű gondolkozás és szabad vizsgálódás számára útat nyít, a legnyomorúltabb emberben is

a lelki életet építi, a tudást bővíti s általában a tudományt minden téren hatalommá teszi, hanem az Istennek ereje az emberben?!

Bizony-bizony erkölcsi, vallásos és szellemi életünk megannyi jelensége fennszóval hírdeti, hogy az ember lelke, szelleme egy-egy szikra az örök Lélekből; bizonyítja, hogy van valami isteni az emberben s mi »Ő benne vagyunk, élünk és mozgunk«. S ha az Isten lelkének bennünk való állandó működése ellenére is látunk sikertelen törekvést, meg nem érdemelt büntetést, méltatlan bánásmódot, bűnös szenvedélyek hatalma alatt nyögő embereket, gonosz indulatú eljárásokat, vagy el nem birt terhek alatt összeomlott életet, mindez nem annyira az Isten lelke hiányának, mint a különböző módon örökölhető és örökölt képességeknek és lelki javaknak a bizonysága, melyeknek növelésére, nemesítésére és tökéletesítésére nem egyforma erővel és eszközökkel törekedtünk.

S ha vannak is elegen, akiknek élete sötét pontot jelez a hit és erkölcs világában, akik úgyszólva készakarattal »megoltják az Istennek lelkét önmagukban«, vagy Istennek képmását mesterségesen eltorzítják önmagukon, nyugodtan mondhatjuk, hogy az Isten lelkétől áthatott jók és igazak száma is sok és nagy. Jó reménységgel szemlélhetjük, hogy a szép tettek és nemes törekvések példaadói, a világosság szomjuhozói ellensúlyozni tudják a megingott vagy éppen mélyre súlyedt lelkek rontó hatását és hatalmát, mert nemcsak szóval, de tettel is állandóan hírdetik Isten lelkének működését az emberben. Sőt merem mondani, hogy még a legmélyebbre súlyedt és legérzéketlenebb, vagy önmagukkal és Istennel leginkább meghasonlott emberek életében is vannak pillanatok, midőn az isteni erőt és az emberi méltóság hatalmát érezniök kell. Az emberi élet nemes törekvéseivel és szellemi működésével minden sorsban és minden téren cáfolhatatlan bizonyítékokat szolgáltat Istennek és az embernek bizonyos fokú összeköttetésére nézve.

Ime tehát, afiai, ha némi tartózkodással és aggodalommal is olvastam fel előttetek az alapige szavait, most már megvilágosodott értelemmel, megerősödött hittel és biza-

lammal, tartózkodás nélkül hírdethetem és hírdetem is a Jézus szavainak mély értelmét és az azokból folyó nagy igazságot, hogy *Isten az emberben él.* Mert akár a Jézus életét és cselekedeteit, vagy Istenről és az emberről alkotott felfogását nézzük, akár önmagunkat, a bennünk levő erőket, tehetségeket vagy törekvéseket vizsgáljuk, szükségképpen el kell jutnunk arra a meggyőződésre, hogy van valami benső kapocs, valami lelki viszony Isten és az ember között. S ha ennek ellentmondana is bizonyos tekintetben életünk mulandósága, oly sokszor mutatkozó gyarlóságunk, a megpróbáltatásokkal szemben nem egyszer gyöngének bizonyúlt erőnk és számtalan fogyatkozásunk, hitünk érzetében a győzelem biztos reményével mutathatunk Jézusra s a szellemi élet más kiválóságaira, kiknek emléke fölé nagy betűkkel van felírva: »Ime az ember.« Ime az ember, aki küzd, fárad, munkál, tán elbukik, de újra talpra áll s végre is a küzdelemben megdicsőűl. Ime az ember, aki »milliókra költi dús élte kincsét«, — »éltető eszmévé finomúl«. Ime az ember, ki megértő szívvel és meggyőző erővel ismétli a Jézus szavait: »Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon? E beszédeket, amelyeket én szólok nektek, nem magamtól szólom; hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyon; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem.«

Higyjetek hát afiai Jézusnak. Szálljatok magatokba, gondolkozzatok lényetekről, törekvésetekről, életetek céljáról s bizonyára könnyen megértitek, hogy mily igaz az ő tanítása. Példája és cselekedetei s az ő nyomán a szellemi világosság hírdetői fénylő világossággal mutatják az útat Isten felé. Haladjatok azon bátran előre. S ha tán valami idegen hang mégis azt mondaná bennetek, hogy csak a képzelődő lelkek mesterséges szüleménye a tudat, hogy Isten az emberben él, komoly megfontolás után meglátjátok: saját lelketek cáfol meg! Amen.

Püspökünk 80 éves.

Augusztus 9-én volt 80 éves fordulója püspökünk születésének. Lehetetlen e dátum mellett észrevétel nélkül elhaladnunk. Ebből a 80 évből 60 esik papi s egy híján 40 püspöki működésére. Nincs ideje most annak, hogy e hosszú életnek ama vonatkozásaival foglalkozzunk, amelyek egyházunk utolsó félszázadának történelmével szétválhatatlanul kapcsolódnak. Az idei főtanács — úgy hisszük — méltó módon fog foglalkozni e történelmi dátum jelentőségével. Mi egyszerűen rámutatunk arra a bensőségében meleg és őszinte ünneplésre, melyben ősz püspökünket kolozsvári hívei, a város tanácsa, a ref. és ág. hitv. evang. testvéregyházak vezetősége részesítették — úgyszolva spontán, minden híradás és mesterséges előkészítés nélkül. A kolozsvári híveket — számszerint 50 — Fekete Gábor főgondnok úr vezette a püspök elé s a következő beszéddel üdvözölte:

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úr!

A Kolozsvárt lakó unitáriusok addig is, míg az egyetemes egyház alkalmas módon kifejezést adhat szeretetének és ragaszkodásának, a mai napon óhajtottak kifejezést adni 80-ik születése napja alkalmából, mely egyszersmind 60-ik lelkész és tanári, majdnem 40 évi (39) püspöki évfordulójával is egybeesik, őszinte mély tiszteletüknek, szeretetüknek és jó kivánataiknak.

Ez időt csak az Isten különös kegyelmében levő kiválasztottak érhetik el. Hatvan év állandó tevékenységben kevés embernek jut osztályrészül s még a legcsendesebb, rendes viszonyok közt is különösen elismerésre méltó.

Egyházunkban azonban a lefolyt 60 esztendő tele volt vészterhes fellegekkel, aggodalmakkal, gigászi küzdelmekkel. Méltóságod azonban Istentől nyert talentumaival mindezen nehézségeket hazafiui érzéssel, okossággal, szelidséggel és bölcsességével, szerencsés kézzel leküzdötte, egyházunkat az *erkölcsi* elismerés és *anyagi* fejlődés útján az általános elismerés és tekintély olyan magas fokára emelte, amelyet ezelőtt hatvan évvel alig remélhettünk s önkénytelenül ajkunkra tólulnak a mai nagy napon a szentírás eme szavai:

„Ilyen főpap illet vala minket, szent, ártatlan, szeplő nélkül való.“

Az isteni gondviselés hazánknak s kicsiny egyházunknak

minden időben megadta azt a providentialis vezető férfiut, amely azon kornak, azon viszonyoknak leginkább megfelelt s a hazának, az egyháznak hajóját a biztos révbe vezetni, hivatottsággal, erővel, szerencsével volt megáldva.

Ezelőtt hatvan évvel hazánk felett szomorú csillagzatok jártak. Egyházunk léte veszélyek közt forgott. Legjobbjaink tevékenysége meg volt bénítva. Püspökünk nem volt. Nagy nehezen engedtetett meg a zsinat-tartás főgondnok választására is, püspökválasztásra nem. De az Isten megsegített. Bátor szívvel tiltakoztunk iskolánk elnémetesítése ellen, pótoltuk a tanári kart s meggyérült sorainkat fiatalokkal töltöttük be. Ezek választását az udvari cancellária ismételt felterjesztésben tudomásul veszi. Igy lettek tanárok az ötvenes években a régiek: Brassai S., Berde Áron, Kovácsi Antal, Mikó mellett Pap Mózes, Nagy Lajos, Buzogány Áron és Méltóságod 20 éves korában.

Ez időben hangzottak el az ünnepi szónoklatok ilyen jeligékkel. Kelemen István: „Uram tarts meg minket, mert elveszünk." Bátor szóval Gyöngyössi István: „Ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti mennyei atyátoknak, hogy adjon nektek országot."

A tanítás magyar maradt, az unitáriusok fellélekzettek, erőre kezdettek kapni, megindult a Keresztény Magvető, a hívek tömörültek.

Azalatt haladt a magyarság ügye a passziv rezistentia segítségével; a magyar alkotmány kezdett kibontakozni; az Erdélyi Unio Kolozsvárt 1865-ben egybehivott dietán, majd a budapesti országgyűlésen kimondatott. Az unitárius vallás teljes egyenjogosultságát a magyar országgyűlés is elismerte, a miniszteriumban az unitárius érdekek referenst nyertek Buzogány Áronban. 1868-ban Tordán a vallásszabadság 300 éves jubiláris zsinata megtartatott, az egész országban elismertetett. Ezen Méltóságod volt az ünnepi szónok, az unitárius vallás szabadságát bátor szóval hirdethettük.

A következő évben tartotta meg Méltóságod lelkeket felemelő jeles szónoklatát az *első* unitárius istentiszteleten Budapesten s ezzel az unitárius vallás hirdetése az egész országban, Erdély határain túl is *ténnyé* vált.

Következtek a protestáns reform mozgalmak, a Dávid Ferenc alapítvány megvalósítása, Dávid Ferenc szellemének a felelevenítése, Dávid Ferenc vallásalapítói jogos helyére való kiemelése, a magyar vallásalapító elismerése, Méltóságod lelkesítő agitációja folytán.

Eme kiváló szónoki, irodalmi működések Méltóságodat Isten segítségével az egyenlők közt 1876-ban az első helyre juttatván s püspökké választatván, hazafiui s valláserkölcsi tevékenységének most már nagyobb és szabadabb tere nyilt meg.

Nem lehet hivatásom e beszéd szűk keretében nagyérdemű tevékenységét nyomról-nyomra tovább kisérni, csak röviden említem fel főbb vonásokban azokat a fontosabb eredményeket, melye-

ket mint püspöksége alatt kivivott tényeket örömmel megállapíthatunk.

Egyházunk tekintélyét, súlyát emelték Dávid Ferenc halálának 300-ik évfordulója és 400-ik születése alkalmára tartott ünnepélyes zsinatok, amelyekben a más vallásfelekezetek is szent vallásunk üdvös hatását a magyarságra s valláserkölcsre elismerték s angol és amerikai hitrokonaink is meghajtották előttünk az elismerés zászlaját; megalapíttatott a különösen élénk befolyást gyakorolt Dávid Ferenc-Egylet s a Keresztény Magvető; a fiu mellett az Unitárius Közlöny a leány, melyeket Méltóságod mindig buzgón ápolt, emelt és felvirágoztatni segített. Megalakult a budapesti egyház, a magyarországi egyházak s ezzel az ottani esperesség. Erdélyben szaporodtak, tekintélyre emelkedtek egyes egyházaink; marosvásárhelyi anyaegyház, Brassó, Segesvár, Petrozsény.

Intézeteink nagymérvű fejlődése; theologiai intézet, kolozsvári, keresztúri főgimnáziumunk; ezek kiépítése, templomok építése, javítása; egyházak segélyezése.

Az 1848. XX. t.-cikk nagyobb mérvű végrehajtása. Az államsegély egyházainknak, iskoláinknak; papi kongrua, a középiskolai tanári nyugdíjintézetbe felvétel; belső emberek, papok, papi özvegyek nyugdíjintézete.

Konviktusaink. Nagy alapítványok anyagilag annyira emelkednek, hogy ma egy évi költségvetési kiadásunk — úgy hiszem — többre megy, mint egy félszázad előtt összes tőkéink értéke volt.

A Dávid Ferenc szelleme kikelt sírjából s azóta élénken él közöttünk. Az egyházban a valláserkölcsi élet ébresztésére minden megtörténik; a harctéren katonáink is kapnak vallási táplálékot; hősiességüket ez is emeli.

A legszebb remények közt voltunk a továbbfejlődés felé, a midőn, mint villámcsapás a derült égből, kitőrt a világháború s túlerő nyomása alatt már-már nagy veszély fenyegette nemcsak szent vallásunkat, hanem drága hazánk függetlenségét és létét is.

Az isteni gondviselés azonban a mi fegyvereinket megsegítette s ma már, dicsőség nevére, mindnyájan szabadon lélekzünk fel s biztat a remény, hogy a végleges győzelmet nemsokára kiküzdjük s a magyarság s ezzel vallásunk szabadsága is az eddiginél fokozottabb mérvben el fog ismertetni. Már látszik az igéret földje; dereng a hajnal. Méltóságodat az Isten kegyelme tovább fogja védelmezni, nemcsak bepillanthat az igéret földjére, mint Mózes, hanem népét oda be is vezetheti. Méltán nevezhetjük Méltóságod püspökségét az unitárizmus második aranykorának.

Arra kérjük a Mindenhatót, hogy Méltóságodat, áldott lelkű jó nejét, őrangyalát s családja minden tagját sokáig éltesse.

A beszéd közben s végén felhangzó éljenzés lecsendesedése után a püspök — láthatóan mélyen meghatva — következő beszéddel válaszolt:

Nagyméltóságú Főgondnok úr!

Mélyen tisztelt Barátaim!

Bocsássanak meg, hogy meghatottságomban nem találok szavakat, amelyekkel igazán megköszönjem a lelkem legmélyéig hatolt szives üdvözletet és jó kivánságokat, melyekkel születésem 80 éves fordulója alkalmából annyira megtiszteltek. Nem találok szavakat mindazok viszonzására, melyeket Nagyméltóságod itt igazán oly melegen, oly szivélyesen kifejezni méltóztatott.

Engedjék meg, hogy mindenekelőtt mégis az Istennek adjak hálát azért a végtelen kegyelemért, melyben részesített, hogy életem nyolcvanadik évfordulóját megértem; megértem úgy, hogy csakugyan valami különös panaszra nincs okom; megértem úgy, hogy ha végig tekintek azon a nyolcvan, nohát legyen hatvan éven, mióta egyházam szolgálatába léptem, igazán sok szép emlék újul meg lelkemben, sok szép emlék, melyekre Nagyméltóságod mind rámutatott, mert ezek az emlékek teszik sok tekintetben örömmel teljessé az én mostani életem pillanatait is. (Éljenzés.)

Nem tulajdonítok én azokból az előnyökből, amelyeket Nagyméltóságod egyházamra nézve felhozott, magamra nézve különös érdemeket, mert az isteni gondviselés munkája volt, amiket elértem; az övé lesz, amiket el fogunk érni.

Minden esetre örömmel nézem én is e pillanatban, hogy hazánkról az a nagy katasztrófa, mely egy év óta fenyegetett, maholnap megszünik, mint mondani méltóztatott, szabad országban szabadon és megelégedetten fogunk élni. Adja ezt a jó Isten.

Örömet nyujt az is, hogy ily szép kort értem meg és hogy azt a kort, mellyel megajándekozott, talán nem is éppen hiába töltöttem el. Ezt is köszönöm az Isten jósága mellett egyszersmind annak a bizalomnak, annak a nagy szeretetnek és ragaszkodásnak, melynek én nagy tisztelője és szerencsés élvezője voltam, amint méltóztatott mondani, azon 20 éves koromtól fogva, midőn itt a kolozsvári templomban szolgálatomat megkezdettem. Annak a bizalomnak és szeretetnek köszönöm, hogy azzá lehettem, amivé lettem. Mert én nem azok közé az emberek közé tartozom, akik olyanok, mint az erős fák, melyeket ha a vihar megráz, még erősebbekké lesznek; én azok közé a gyenge növények közé számítom magamat, melyekre csak a nap melege és fénysugara hat, engemet csak az a meleg és szeretet, melyben részültem, táplált, csak az fejtette ki minden erőmet. (Éljenzés.)

Azt az örömet, mely áthat, nem zavarhatja most meg az a gondolatom, hogy bizony ahhoz, aki már 80 évet számlál és 60 év óta munkában van, közel van a vég. Nem zavarja ez sem örömömet, megvallom. Legyen úgy, ahogy Isten akarja, mert én is úgy nézek a halál elé, mint a költő:

Legyen biró, legyen álom,
Bátran megyek elébe:
Mert ha biró, nem furdal vád,
Mert ha álom, nyugalmat ád.

Mit szánt még a jó Isten az életben nekem, ad-e éveimhez még életet vagy napokat, nem tudom, de szent akaratában megnyugszom.

Tulajdonképpen mégis aggaszt valami: megfelelhetek-e kötelezettségemnek, melyet magam érzek leginkább, annak a várakozásnak, melyet egyházam velem szemben felállított és felállít fogyatékos erőimmel szemben, — ez aggaszt. Mint eddig, igyekezni fogok megfelelni (éljenzés) s ha szeretetüket és ragaszkodásukat nem vonják meg tőlem továbbra sem, hiszem, hogy ami még életemből hátra van, az sem lesz káros szeretett egyházamra nézve. (Éljenzés.)

Midőn ismételve kijelentem, hogy szives és megható üdvözletüket nem tudom méltóképpen megköszönni, de fogadják úgy, mintha a legékesebb szólással köszöntem volna meg megjelenésüket és jó kivánságaikat; kérem támogassanak tovább is szeretettel, jóakarattal és bizalommal. Isten áldása legyen egyházunkon, szeretett hazánkon, legyen Isten áldása mindnyájunkon. (Megújuló éljenzés.)

A püspök remek válaszát zúgó éljenzés követte, melynek lecsendesülése után a főpásztor szivélyesen elbeszélgetett a megjelentekkel.

A püspökhöz számtalan ödvözlő távirat, levél érkezett az ország minden részéből. Jankovich Béla közoktatásügyi miniszter a következő táviratban gratulált:

Örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy Méltóságodat születésének 80-ik, lelkészi működésének 60-ik és püspökké történt megválasztásának 39. évfordulóján üdvözölhessem. Szívből kivánom, hogy áldásos főpásztori tevékenységét az isteni gondviselés kegyelméből még sokáig érvényesíthesse a haza és egyháza javára.

A kolozsvári kollégium és a székelykeresztúri főgimnázium háborus éve.

A kolozsvári unitárius kollégium értesitője az 1914—1915. iskolai évről. Szerkesztette: Dr. *Gál* Kelemen, igazgató, a teológiai részt: *Gálfi* Lőrinc, dékán.

Csifó Salamon tartalmas megnyitó beszédében egészen helyesen a háboru okozta új, humanus kötelességek teljesitésére, áldozathozatalra hívja, buzdítja a teol. ifjakat.

Dr. *Boros* Györgynek „A tízparancsolat“ cimü dolgozata szakértekezés, melyben szerző röviden igen érdekes áttekintést ad a tizparancsolat keletkezéséről.

A háborus viszonyok miatt a tanév megnyitása csak október 4-én volt. A teológiai intézet szervezetében nincs változás. A dékán a következő négy évre *Gálfi* Lőrinc tanár lett. Nyereség, hogy *Györfi* István is rendes tanárnak választatott. Kár, hogy minden erejét, tehetségét egyelőre nem szentelheti még egészen a teológiai intézetnek. Azonban a tanári létszámban a fokozatos fejlődés eddigi célszerü kialakulása a továbbiakra is jó reménységgel táplál. Örvendetes a tanári testületre, hogy az intézet belépett az orsz. tanári nyugdíjintézetbe.

Dr. *Barabás* Ábel elhunyta a teol. intézetre is nagy veszteség.

A papnövendékek közül tényleges hadi szolgálatra egy sem ment, de különböző kórházakban ápolói szolgálatot teljesítve, lelkesedéssel vették ki részüket a társadalmi munkából. Ez évben gazdasági tanfolyamon sem vehettek részt, de a kollégiumi ifjusággal együttesen földmivelési munkákat végeztek.

Az intézeti növendékeket ragályok fellépésétől való félelem miatt már május 6-án elbocsátották. A hallgatók száma 23, illetve 21 volt. Kettővel kevesebb a mult évinél. A papnövendékek javadalmazása a 13.000 K.-t meghaladja.

A lelkész helyettesi és segédlelkészi szolgálatra való kirendelések elég gyakoriak, ami előnyösnek nem mondható.

A rendkivüli tárgyak közül az egészségtan és a testgyakorlás tanítása a háborus állapotok miatt elmaradt. A háboru hatása a szellemi téren is érezhető, ami a körülményekből teljesen megmagyarázható. Kirándúlást nem lehetett tartani, de nem is volt most annak ideje.

Örömmel jegyezzük fel, hogy a nehéz viszonyok mellett is a tanári kar és a vezetőség a belső élet fejlődését is igyekezett minél inkább előmozdítani. Örvendetes a jegyzeteknek sokszorosítása, de ez még csak bizonyára fele útja a célnak, melyre a tanári testület öntudatosan törekszik.

A teológiai szakkönyvtár szépen gyarapodik. Az Önképzőkör dr. *Boros* György védnök támogatásával a háborus események hatása mellett lelkesedéssel működött. A különböző pályatételek bő teret nyujtanak a munkálkodásra.

Ez évben, igen helyesen, a tanárok neve mellett azok irodalmi működése is fel van tüntetve. Ebből látható, hogy teológiai tanáraink a háborus évben is érdemes irodalmi munkásságot végeztek.

A *főgimnáziumban* a háborus állapotok miatt az iskolai év megnyitása csak október 8-án volt.

Vári Albertnek három alkalomszerű, hazaszeretetet sugárzó, szép imája van az Értesitőben.

Dr. *Gál* Kelemen „Történelmi idők“ címet adott költői lendülettel megirt gyönyörü megnyitójának, melyet imádsághoz illő áhitattal olvasunk. A hazaszeretet komoly, mély érzése csillan fel azokban a szavakban, melyekkel az ifjuságot a nagy idők komoly következményeire figyelmezteti. A német kötelességtudásra, a pontosságra, fegyelmezettségre mutat rá, mint olyan nemzeti erényekre, amelyek nélkül egy nemzet nagy sohasem lehet.

Dr. *Gál* Kelemennek a Vörös-Kereszt javára rendezett ifjusági hangversenyen tartott beszéde a háboru tanulságaiból levont komoly, tartalmas gondolatfüzés, mely igazságos háborunk természetszerü győzedelmességét hírdeti.

Borsai Andor VIII. o. tanuló ifjui lelkesedéssel megirt beszédet mondott a március 15-iki ünnepélyen.

A II. fejezet dr. *Barabás* Ábel emlékének van szentelve. Szomorú fejezet. Aggodalommal kérdezhetjük, hogy meddig bírja még kicsiny egyházunk ezt a rettenetes adózást? Hogyan és mikor pótólhatjuk elhunyt nagyjainkat? A dr. *Barabás* Ábel emlékének szentelt fejezetet dr. *Kiss* Ernő állította össze és részben írta. Közölve van *Vári* Albertnek a koporsónál mondott megható imája és tartalmas beszéde s dr. *Gál* Kelemennek a sirnál mondott szépen jellemző, mélyhatású beszéde. De mindezeknél szebben beszél dr. *Barabás* Ábel összeállított írói munkássága. Csodálattal kell néznünk azt a szédítő gyorsasággal végzett széleskörű irodalmi munkásságot, melyet *Barabás* olyan rövid idő alatt kifejtett. Az élőnek sok adósa maradt. A halottra mindnyájan hálás emlékezettel gondoljunk.

Az iskolai év történetéből megismerjük a háborúnak az iskolára gyakorolt közvetlen hatását. A főgimnáziumi épületet katonai tartalék kórháznak lefoglalták. A tanítás a régi kollégiumi épületben történt, a konviktus és internátus a városi vígadóban volt

elhelyezve. Mindkét helyen nehézségekkel kellett küzdeni, de hazafias készséggel tették.

A tanárok közül katonai szolgálatra bevonultak: *Pálfi* Márton, *Márkos* Albert, dr. *Borbély* István, dr Á. *Kiss* Ernő, *Gálffy* Zsigmond. Bevonult, illetőleg katonai szolgálatra besoroztatott az intézetből összesen 33 tanuló.

Öt tanár hiányában a tanítást csak úgy lehetett fenntartani, hogy több tantárgynak óraszámát redukálták, egyesek pedig, mint szépírás, játék-délutánok, angol, zene, szabadkézi rajz, gyorsírás egészen elmaradtak. Szünetelt a céllövési- és katonai gyakorlat, a kézi munka, a fizikai laboratoriumi gyakorlatok, nem volt önképzőkör, óráció gyakorlat, tánc, 10 perces torna. Szemléltető eszközök hiányában a tanároknak küzdelmes tanítás jutott, de a tanári kar minden áldozatot szivesen meghozott.

Az igazgatóság mély belátással, a paragrafusoknál többre becsülve a körülményekből folyó szükségletet a húsvéti szünidőt egy héttel, főhatósági engedéllyel, meghosszabbította, hogy az ifjuság a mezei munkálatokban segédkezhessék.

A tanári karban az a változás történt, hogy dr. *Nyíredy* Géza tanszékére dr. Á. *Kiss* Ernő választatott meg. *Gálffy* Zsigmond helyettes-, dr. *Gelei* Józset egyet. magántanár óraadó tanár volt.

Az állami felügyeletet ez évben is *Kuncz* Elek főigazgató gyakorolta. *Ilosvay* Lajos vall. és közokt. államtitkár 1914. jun. 14-én az intézetet meglátogatta.

Kelemen Lajos tanár vezetésével az ifjuság tizenhatszor rándult ki a város környékére. A vallás-erkölcsi, fegyelmi, egészségi állapot jó volt.

Hogy a nagy idők eseményei az ifjuság lelkében minél jobban megerősödjenek, több ünnepélyt tartottak. A vármegyeház dísztermében tartott hangverseny 751 kor. 52 fillért jövedelmezett a Vörös-Kereszt Egyletnek.

Az alapitványok az isk. évben a következő adományokkal szaporodtak: 1. dr. *Nyiredy Géza emlékalap.*, 2. *Iszlai Márton emlékalap.*, 3. dr. *Kenyeres Balázs alapitványa.*

A tanári kar és az ifjuság a háboru érdekében intenziv társadalmi munkásságot fejtett ki. A Vörös-Kereszt Egylet gyámolitása, hadikölcsön jegyzés, szederlevél- és fémgyüjtés, kerti-, mezei munkálkodás azok a munkakörök, amelyek részére a tanári kar és ifjuság a tőle telhető anyagi és szellemi áldozatot meghozta. Az ifjuság osztályonkint versenyezett, hogy a főgimnáziumi épületben ápolt kórházi betegeknek melyik nyújtson több szeretetadományt. Szép sikerrel gyűjtött az ifjuság az Erdélyi Múzeum Egyletnek, megőrzésre, háborus leveleket és levelező lapokat.

Az internátus és a konviktus a háborus állapotok miatt sok nehézségekkel küzdött, de a szerencsés házi kezelés folytán a

díjakat nem kellett, hogy emeljék. A konviktus gondnoki és díjkezelői tisztét *Kovács* Kálmán teljesítette.

A rendes évvégi osztályvizsgálatok helyes intézkedés folytán ez évben elmaradtak, hanem a helyett az utolsó héten összefoglaló ismétlésekből kikérdezések voltak. Az évzáró ünnepély május 22-én volt, amelyen dr. *Gál* Kelemen a háborus év fontosabb történelmi mozzanatainak felemlítése mellett alkalomszerű tanácsokkal látta el az ifjuságot.

Bár a háborús viszonyok nem nagyon kedvezők, a tanári kar még ez évben is jelentékeny s értékes irodalmi munkásságot végzett. Ez évben is a legtágabb körű munkásságot dr. *Barabás* Ábel fejtette ki. Sajnos utóljára!

A kollégiumi könyvtár zárva volt. A szertárak nem gyarapodtak. Az önképzőkör sem működhetett.

A rendkívüli tárgyak közül csak egészségtant, éneket, zenét, vívást tanítottak. Működött az ifjúsági daloskör is. Az oktatásnál az állami tanítási terv nem volt mindenben betartható. A tanárok heti 21—24 órában tanítottak. Felvétetett összesen 322 tanuló, 34-gyel kevesebb mint a múlt évben. E szám az egyes osztályokban elég arányosan oszlott meg, mert az I. osztályban is 42 tanuló volt, pedig a háborús év létszámapadása leginkább itt látszhatnék meg. Osztályvizsgálatot tett 307 tanuló, a múlt évben 344; ebből unitárius 185, az előző évben 216. Magaviseletből kevésbbé szabályszerűt csak egy tanuló kapott, szabályszerűt 19. A tanulóknak 16·67%-a kapott elégtelen osztályzatot, ami 1·35%-al kevesebb, mint a múlt évben, de tekintettel a háborus viszonyokra még mindig elegendő. A tanulók segélyezésének főösszege 23,434.60 K. Jóval kevesebb az előző évinél.

A háború miatt az elemi iskolai tanítás az unitárius egyházközség Berde Mózes-utcai leányiskolájában volt. Kevesebb lévén a kivánalom, kevesebbet is nélkülözött, de azért az elemi iskola is érezte a háborus állapotokat. A hadi szolgálatra bevonúlt *Nagy* József tanítót, neje *Nagy* Józsefné *Szász* Emme okl. tanítónő helyettesítette.

Kolozsvári kollégiumunk háborús évi működéséről örömmel állapíthatjuk meg, hogy a kiváló vezetőség célszerű irányítása mellett sok nélkülözéssel is eredményes munkát végzett. Ha az oktatás, az értelmi nevelés kellett is, hogy szenvedjen a körülmények miatt előállott hiányokért, gazdagon pótolja ezt az érzelmi-, a szociális nevelés helyes irányú elmélyítése s a tettekben nyilvánuló nagy erkölcsi érték.

A székelykeresztúri államilag segélyezett unitárius főgimnázium értesítője az 1914—1915. iskolai évről. Szerkesztette *Pap* Mózes igazg.

Az értesítőhöz mellékelve van az új főgimnáziumi épület fényképe. Kissé homályos, de igy is jó arra, hogy a monumentális épületről kellő fogalmat alkothassunk. Természetesen a valóság többet mutat a képnél. A harmónikus, impozáns épület stilaris

egyszerüségében gyönyörködhetünk, kényelmességét élvezzük, célszerűségét a jövő fogja bebizonyítani s feltenni a koronát az alkotó művészre: *Pákei* Lajosra.

Az értesítőben levő dolgozatokat ez évben is *Pap* Mózes igazgató írta. „Intézetünk" címen az építkezés történetét, körülményeit mondja el. A „Megnyitó beszéd"-et az új épület használatba vétele alkalmával mondotta igazgató. „Világháborunk nevelő hatása" cimű aktuális tárgyú cikkében elmondja igazgató a világháború kitörésének körülményeit s a nagy történelmi eseményekből igyekszik levonni a nevelő hatással biró értékeket. Az ifjuságra e jóirányú dolgozat kétségkivűl tanulságos hatással lehet.

A tanárok közül az általános mozgósitáskor *Gálfalvy* Sámuel és *Péter* Lajos vonultak be hadi szolgálatra. Az intézet a hazának 20 ifjú lelkes katonát adott.

A tanárok a háborus évben is számottevő irodalmi és társadalmi munkásságot fejtettek ki.

A végzett tananyag részletező felsorolása csak feleslegesen szaporítja az értesítő kiadási költségeit.

Beíratott összesen 220 tanuló, 10-el kevesebb, mint a múlt évben. Feltűnő a létszámapadás az I. o.-ban, melynek csak 23 osztályozott tanulója volt. Ezt a háború eredményezte. Az újonan beállított VII-ik o. 21 tanulóval elég népesnek mondható. A felvett tanulók közűl osztályoztatott összesen 215. Unitárius volt 128, ugyanannyi, mint az előző évben. A tanulók magaviselete általában jó, kevésbbé szabályszerüt csak 1, szabályszerüt 23 tanuló kapott. Igazolatlanúl 22 tanuló mulasztott összesen 43 órát. 20-szal több az igazolatlan órák száma, mint az előző évben. A tanulók előmenetele %-okban most sincs kifejezve. 215 tanuló közűl 33 kapott elégtelent. A jelen körülményekhez mérten elég nagyszámunak mondható.

Rendkívüli tárgyak az egészségtan, egyházi és műének voltak.

Az ösztöndíjak, segélyek és jutalmak főösszege 8688 K. 62 fill., ami apadást mutat az előző évihez képest. Különbséget okoz egyébiránt az is, hogy a tanulók, mivel május 22-én az iskolai évnek vége volt, június hóra nem kaptak ösztöndíjat.

A könyvtár a berendezés hiányában nem volt használható. Gyarapodott 248 művel, 396 drb. Az ifjusági könyvtár évi gyarapodása 150 mű, 384 drb. A szertárak közül a legnagyobb összegü a gyarapodás a tornaszertárban, ami természetes, mert ezt most kellett újonan berendeznünk. A VII.-ik osztály megnyitása következtében beállíttatott a természettani szertár is. A természetrajzi-, történelmi-, földrajzi- és rajzszertár, továbbá a pénz-, érem- és régiségtár már kisebb arányú szaporulatot mutathatnak föl.

A régi intézet a háborus állapotok miatt az internátus céljaira nem volt átalakítható, de tetemes összegü beruházással az állapotok a múlthoz képest, higiénikus szempontból is sokat javultak.

Az intézet egészségügye dr. *Lengyel* Árpád buzgó működése és a külső körülmények javulása következtében elég jó volt. Csak könnyebb lefolyásu betegségek fordultak elő

Az Ifjusági Olvasókör *Pap* Mózes tanárelnök vezetésével buzgón működött. A Vörös-Kereszt és a Vörös Félhold javára jól sikerült házi estélyt rendeztek. Eredményesen működött *Nagy* Lajos tanár vezetése mellett a Testedző Kör is.

A tanév ünnepélyes megnyitása a régi intézetben szeptember 8-án volt, amelyen *Pap* Mózes igazgató mondott alkalomszerű, hazaszeretetre buzdító beszédet. Az intézet külső körülményeit tekintve szerencsésebb helyzetben volt kolozsvári főgimnáziumunknál. A háború kellemetlenségeit külső állapotában nem érezte. A tanítás megszakítás nélkül folyhatott május 22-ig, de már a legjobb időben záródtak be az iskola kapui, mert az anyagi ellátás Székelykeresztúron is megnehezedett.

A tanári testületben az a változás történt, hogy dr. *Borbély* Ferenc kineveztetett h tanárnak, *Lukácsi* Sándor óraadó tanárnak, dr. *Lengyel* Árpád egészségtan tanárnak. Mind a három nyereséget jelent intézetünkre.

Minden tárgyat a törvényesen előirt óraszámban tanítottak, ami csak a tanári kar lelkes, buzgó áldozathozatalával volt lehetséges. Igazgató 15 órát, a tanárok 21—27 órát tanítottak hetenként. Mindnyájan panasz nélkül, hazafias lelkesedéssel tették.

Szent-Királyi Ferenc ny. ezredes felügy. gondnok afia intézetünk iránt eddig tanusított buzgó működését tovább nem folytathatta, mert bevonult tényleges hadi szolgálatra.

Az unitárius tanárok értekezlete, mely Székelykeresztúron lett volna megtartandó, a háboru miatt elmaradt.

Az igazgatóság évi működéséből kiemelendő mozzanat a VII-ik osztály beállításának kérdése, a főgimnáziummal kapcsolatosan létesítendő elemi iskola ügye. Ezeknek tervezetét, valamint a kórházfelügyelői, intézeti és internátusi szabályzatokat stb. sokoldalú elfoglaltsága mellett igazgató dolgozta ki, készítette.

Az új intézetnek a tanítás céljaira való megnyitása 1914. november 2-án volt, amely nap kétségtelenül történelmi jelentőségü az intézet fejlődésében. E nagy nap emléke igazgatósági jegyzőkönyvben is megörökittetett.

Miután összevonás nem volt, az állami tantervet mindenben követni lehetett. Az állami felügyeletet ez évben is *Kuncz* Elek főigazgató gyakorolta, aki intézetünknek működése első percétől fogva legjobb akarója. A hallottakkal és látottakkal, a nehéz viszonyok mellett is, teljesen meg volt elégedve, aminek eredménye a VII-ik osztály nyilvánossági jogának megadása.

A tanári kar és az ifjuság igaz lelkesedéssel vett részt minden hazafias társadalmi munkában. Hadi kölcsönt jegyeztek, a tanárok (Kolozsvárt is) fizetésük 1%-át adták egész éven át a hadbavonultak családjainak felsegélyezésére, áldoztak a Vörös-

Kereszt és Vörös Félhold javára, szeder levelet szedtek, fémet gyüjtöttek. Az ifjuság az intézetben kerti munkát is végzett.

A hazaszeretet erénye tanítási órákban és hazafias ünnepségeken ébren tartatott. A vallás erkölcsi állapot fejlesztésére, kegyeletesség gyakorlására kellő gond fordittatott

Dr. *Barabás* Ábel elhunyta székelykeresztúri főgimnáziumunkra is nagy veszteség.

Uj alapitványok: 1. *Székely László,* 2. *Sándor Zsigmond,* 3 *Götz Béla,* 4. Özv. *Pap Jánosné* szül. *Szoboszlai Laura alap,* 5. *Az 1914–15. isk. évi. III. oszt. alapitványa,* 6. *Péter Sándor adománya.* E helyen is megemlítésre méltó, hogy *Götz* Béla a 100 K.-ás alapítványi összeget a harctérről küldötte.

A május 22-én tartott évzáró ünnepélyt igazgató ismételten felhasználta, hogy a háborús események nevelői vonásaival az ifjuságot hazafias érzésben, erkölcsben irányítsa.

Az értesítő szerkesztése bizonyos szempontok, minták észrevehető betartásának hatása alatt az előzőknél sikerültebb. Ezt elismerő örömmel állapítjuk meg.

Mint az elmondottakból is észrevehető teológiai intézetünk s mindkét főgimnáziumunk háborús évi működése eltérő a rendes évi munkásságtól. Az iskolák munkássága nem kizárólag az oktatásra, a nevelésre irányúl, hanem a háborús életbe belekapcsolódva tanárok és tanulók keresve keresik, részt kérnek és hazafias lelkesedéssel résztvesznek a társadalom jótékonysági munkájából. Az iskola és társadalom eddig keresték, most megtalálták egymást. Szomorú, de szociális szempontból így is értékes találkozás. A háború egyébiránt sokban megmutatja a béke helyes és kívánatos útjait.

Szentmártoni Kálmán.

Egyházunkat érdeklő statisztikai adatok az 1913. évről a miniszteri jelentésben.

Lélekszám 76483. Az egyházi kimutatás szerint 80739.

Egyházközségek 115 anya, 7 társ, 60 leányegyházközség.

Lelkészek 104 rendes, 2 segéd. Nyugalomban 15. Kongruában részesült 107 lelkészünk 110663 K 61 fill. Korpótlékban 79 lelkészünk 39383 K 60 fill. Segédlelkészi általány 2000 K.

Kereszteltetett 2087. Az egyházi kimutatás szerint is ugyanennyi. Konfirmáltatott 1160. Az egyh. kimutatás szerint 1113. A legtöbb törvénytelen születés az unitáriusokra és gör. keletiekre esett; a legkisebb a baptistákra és ágostaiakra.

Házasság köttetett egyező 351 (363), nem egyező 225 (226) összesen 576 (589). Vegyes házasságoknál a gyermekek vallására nézve a megegyezésekből 1896.-tól 1913.-ig veszteségünk 243.

Vegyes házasságot leggyakrabban az unitáriusok kötnek (a vőlegények 46.4%-a, a menyasszonyok 47.7%-a). Legritkábban az izraeliták. Reformátusok és ágostaiak körül-belől 1/4-e. A keresztény és zsidó házasságok száma folyton emelkedik.

Házasságot felbontott 63; tisztán unitárius 29, vegyes 24.

Elhalt 1786. Ez téves kell, hogy legyen, mert az egyházi temetésben részesültek száma 1587-re van véve. Lehetetlen, hogy 200 egyházi temetés nélkül maradt volna. Az egyházi kimutatás szerint 1606 halott temettetett el. Ez inkább megfelel a valóságnak.

Áttérések egyházunkból a róm. kath. vallásra férfi 36, nő 48, együtt 84; a gör. kath vallásra férfi 21, nő 1, együtt 23; a ref. vallásra férfi 14, nő 59, együtt 73; az ágost. ev. hitv.-ra férfi 1, nő 8, együtt 9; a gör. keletire férfi 6, nő 2, együtt 8; összesen 98 férfi és 118 nő, együtt 216.

Ezzel szemben az unitárius vallásra tért a róm. kath. vallásról férfi 15, nő 11, együtt 26; a gör. kath. vallásról férfi 6, nő 8, együtt 14; a ref. vallásról férfi 15, nő 40; együtt 55; az ág. hitv. ev. vallásról férfi 1; a gör. kel. vallásról férfi 2, nő 1, együtt 3; izraelita vallásról férfi 2, nő 1, együtt 3; összesen 41 férfi, 64 nő, együtt 105. Veszteségünk e szerint 111. Az egyházi kimutatás szerint csak 15. Azonban 1906-tól 1913-ig még mindig 219 nyereségünk van a statisztikai évkönyv szerint is.

Kivándorolt 352. Németországba 5, Romániába 61. Más európai

államba 1, Amerikába 285. Visszavándorolt 35, Romániából 9, Amerikából 26.

Bűntettek és vétségek miatt elítéltettek férfi 254, nő 75, összesen 329. Személy ellen elkövetett büncselekvények miatt 149, vagyon ellen 180.

Felekezeti iskola 32. Ebből ismétlő tanfolyammal 23, gazdaságival 2. Hat osztályos 20, öt osztályos 8, négy osztályos 4.

Tanítók fizetéséhez államsegély 34816 K, tanítói pótlékra 1150, dologi szükségletre 287, összesen 36253 K.

A tanítás folyt 9—10 hónapig 5-ben, 8—9 hónapig 21-ben, 8 hónapnál rövidebb ideig 6, későn nyitották meg 1-ben, korán zárták be 2-ben.

Egy tanítós 20, két tanítós 6, tanítók száma 40, okleveles 38.

A 32 elemi iskolában tanult 781 fiu, 743 leány, összesen 1524. Ezekből unitárius 1169; róm. kath. 84; gör. kath. 32; ref. 173; ág. hitv. ev. 3; gör. kel. 7; izr. 56.

Állami elemi iskolába járt unitárius 5397; vármegyeibe 1; községibe 491; róm. kath-ba 110; gör. kath.-ba 15; ref-ba 100; ág. h. ev.-ba 34; gör. kath.-ba 6; izr.-ba 11; társulatiba 9; magánba 65; összesen 6243. Ehez számitva unitárius iskolába járt 1169, elemi tanulók összesen 7412.

Iparos inasiskolába 305, kereskedő inasiskolába 11, polgári fiuiskolába 115, leányiskolába 209.

Tanítóképző intézetbe polgáriba 2, elemibe 19.

Tanítónőképző „ „ 2, „ 18.

Főgimnázium Kolozsvárt 16 tanárral, tanulók száma 335.

Nem teljes gimnázium Székelykereszturt 9 tanárral, tanulók száma 217.

Osztályvizsgálatot tett tanulók az állam rendelkezése alatt álló gimnáziumokban 83; az állam vezetése alatt álló gim.-ban 23; az erd. róm. kath. Status gim.-ban 11; autonom felekezetiekben 425; összesen 542. Az állam rendelkezése alatt álló reáliskolákban 35; az állam vezetése alatt állókban 1; összesen 36. Állami felsőbb leányiskolákban 15; községiben 4; felekezetiben 2; összesen 21; mindössze 599.

Érettségit tett unitárius gimnáziumban 36; jelesen érett 4; jól érett 11; érett 16; javitó vizsgára utasíttatott 5; jelentkezett és javított 4.

Érettségit tett unitárius tanulók gimnáziumokban 40; kik közül jelesen érett 5; jól érett 11; érett 24; reáliskolákban 6; kik közül jelesen érett 1; jól érett 1; érett 4; leányok 3; jelesen 1; jól 2.

Gimnáziumaink bevételei (a kapcsolatos köztartások bevételei nélkül). Iskolaház és telek béregyenértéke 19460 K Egyéb ingatlanok bérjövedelme 50 K. Alapítványok és egyéb tőkék kamatjövedelme 4607 K. A vall. és közokt. minisztériumtól 82550 K. Más alapítványokból 68481 K. Tandijakból 13490 K. Beiratási díjakból 289 K. Értesitői, könyvtári s más díjakból 7027 K. Ösztöndíj,

kirándulási stb. jövedelemből 13005 K., egyéb 1525 K. Összesen 210484 K.

Kiadások: Igazgatók, tanárok fizetése 105629 K. Lakbérek 18820 K. Természetben birt lakás béregyenlege 2600 K. Hitoktatók s más óraadók járandóságai 2040 K. Helyettesités, óratöbblet 2248 K. Tandíjkezelői jutalék s tiszteletdíjak 936 K. Isk. orvos 800; szolgák fizetése 3818 K. Lakbérek 200; lakbéregyenleg 1260; egyéb személyi illetmények 580 K; összesen 133931 K. Dologi kiadások 205889 K.

Unitárius tanítói, tanári személyzet: áll. óvónő képző 1; áll. elem. tanítóképző 2; áll. elem. tanítónőképző 1; áll. felsőbb kereskedelmi 1; községi 3; felsőbb leányisk. községi 1; áll. gimnáziumoknál 21; községinél 1; reformátusnál 1; unitáriusnál 27; áll. reáliskolánál 5; összesen 64.

Hittudományi főiskola 1; rendes tanár 4; helyettes 1; óraadók 3; összesen 8; hallgató 22.

Felsőbb tanintézeti hallgatók: Budapesti tud. egyetemen jog- és államtudomány 11; orvostud. 3; bölcsészeti 6; összesen 20; Kolozsvári tud. egyetemen jog- és államtud. 45; orvostud. 14; bölcs. nyelv- és történeti 23; mennyiségtani és term. tud. 5; gyógyszerészeti 2; összesen 89; Kir. József műegyetem; vegyészmérnöki 2; építészeti 1; mérnöki 2; gépészmérnök 10; összesen 15; Latin szert. kath. jogakadémián 1; ref. jogakad. 2; ág. hitv. ev. jogakad. 4; kir. jogakad. 1; összesen 5; főösszeg 129.

Középiskolai tanári oklevelet nyert 1.

Rajztanárképző főiskolában 5; orsz m. kir. zeneakadémián 3; bábaképző intézetben 4 tanuló; községi közigazgatási képesítő vizsgát tett 3; vasuti tisztképző tanfolyamot végzett 2.

Árvaházakban 13; vakok intézetében 2; siketnémák intézetében 6; áll. gyermekmenhelyben 130; orsz. gyermekvédő intézetben 4; szeretetházban 1; javító intézetben 4; összesen 160 növendék.

Árkossy P. Lajos

1863. szept. 28—1915. jul. 21.

Gyönge, erőtlen testben erős, eszményekért élő lélek, tiszta látás, logikus gondolkozás, előkelően nyugodt, szerény, mindeneket megnyerő és lebilincselő fellépés. Gyönge egészségi állapota miatt aránylag fiatalon kellett otthagynia állását az államvasutaknál, ahol főellenőr volt s a személyi ügyek referense. Ez a hivatali állása messzeb esik tőlünk, semhogy értékelni és jellemezni megpróbálhatnók azt a munkát, amelyet itt végzett. Arról azonban bizonyságot tehetünk, hogy pályatársai, akikkel alkalmunk volt róla beszélgetni, mindnyájan szeretettel és melegséggel emlékeznek róla, a szelid jóságú emberről, a jó barátról, szorgalmáról és lelkes kötelességtudásáról.

Nyugalomba vonulván, az unitárius egyház előadó számvevői állásra választotta meg. Azok a várakozások, melyek az addig e téren ismeretlen ember működéséhez fűződtek, teljes mértékben valósultak. Sőt az az ember volt, aki egy természeténél fogva ellenszenves állásnak tiszteletet tudott szerezni, egy addig nem elég helyesen értelmezett közigazgatási szervnek irányt és tartalmat tudott adni. A számvevőség fogalmának tartalmát eddig kimerítettnek gondoltuk a számsorok összegezésével, az eredmények helyességének vagy helytelenségének megállapításával. Árkossy volt az első — mindenekben méltó számvevő-társával, — aki úgy fogta fel állása kötelességét, hogy nem elégedett meg az állapotok számszerű konstatálásával, hanem először bepillantást igyekezett szerezni egyházunk pénzügyi közigazgatásába s kellő tájékozódás után méltató és biráló megjegyzéseket és észrevételeket tett, helyeselt és rosszalást fejezett ki, amint az ügy érdeke kivánta. Működését az is előnyösen jellemzi, hogy alatta nem a minden reformot, minden újítást háttérbe szorító, lehetetlenné tevő kizárólagos finánc-szem-

pontok uralkodtak. Amely tervnek, amely javaslatnak helyességéről, üdvös voltáról meggyőződést szerzett, annak valósítása céljából mindíg meg tudta szerezni az anyagi eszközöket, mindíg rá tudott mutatni a szükséges forrásokra. Modern ember volt, tiszta látású, de ősi puritán erkölcsi habitussal. Ez az erkölcsi konservativizmus párosulva korunk haladni, előre törekedni vágyásával a legszerencsésebben egyesült benne s pénzügyi, gazdasági és nevelésügyi szempontból valóban nem kivánhatunk jobbat kicsiny egyházunknak, mintha azt óhajtjuk, hogy utódja legyen az ő erkölcsi és szellemi strukturájában hozzá méltó társa, s fogja fel hivatásá olyan egyetemes, áttekintő pillantással, mely nem vesz bele a számsorok végtelen rengetegébe, hanem azokon át szüntelen azokat a nagy és nemes egyházi és iskolai célokat látja, amelyeknek szolgálatában áll a pénz.

IRODALOM.

Az igazi élet felé. Irta: Bernát István, a Kálvin-szövetség elnöke. Budapest, 1915. 85 l. Ára 1 K 20 fill.

Szerző kis művét ilyen ajánlással vezeti be: „Vezérűl az élet útain fiamnak és azoknak ajánlva, kik hozzá hasonlók.“ Mint ez ajánlásból is látszik, nem tudományos célt kíván szolgálni. Az élet amugy sem a szillogizmusok s az ész mesterkélt tantételei szerint igazodik. Egy vallásos apa és egy puritán emberbarát józan életfilozófiája jut kifejezésre benne, aki már bevezető soraiban ilyen vallomást tesz: „Réges-régen, jóformán az öntudatra ébredés óta élt bennem a vágy, hogy az élet célját magasabbra helyezzem annál, mi a legtöbbek munkájának irányt ad.“ „Ne feledjük, hogy a szivnek nemes érzelmei a legértékesebb kincs és az élet teljességét csak a vallás adhatja meg.“ Ez azonban nem zárja ki a tudomány kellő értékelését, mert a tudás lehet erős támasza a hitnek s a kettő összhangjából származik a lélek nyugalma, amely mindennél értékesebb.

Ezen az általunk is helyesnek gondolt elvi alapon a következő fejezetekben fejti ki életelveit: I. Vallás nélkül. II. A természet tanuságai. III. Erkölcsi világunk. IV. A vallás szüksége. V. A felsőrétegek. VI. Az igazság útján. Igy jut el arra az igazságra, hogy „az igazi élet csak az, ha egész lélekkel alkotó munkásai leszünk azoknak a nemes céloknak, amelyekhez a mély és áldozatos szeretet segithet bennünket.“

Az élet ismeretével s ebből leszürt tapasztalattal, az eszményekért való komoly hevülettel és sok jó akarattal megirott kis könyv. Ezekért szivesen feledjük a benne előforduló ismétléseket és stilusbeli hiányokat.

V. A.

Adományok a Nagyajtán létesítendő Kriza-szobor javára.

II.

Éppen három esztendeje, hogy folyóiratunk útján utoljára számot adtunk a Kriza-szobor javára gyült egyes adományokról. Azóta a gyűjtést nem szorgalmaztuk. Rábiztuk a lélek buzgóságára s megelégedtünk, amit az hozott. Nem azért, mintha a gyűjtés szorgalmazását feleslegesnek tartottuk volna, hanem mert így parancsolták a viszonyok. Székelyföldünk népét, kikre a gyüjtésnél első sorban támaszkodhattunk volna, éveken keresztül az árviz pusztítása sújtotta. Majd nagyobb megpróbáltatás: a háború borzalma következett. Várnunk kellett és kell jobb időkre, midőn a bánat enyhül, a siralmak elnémulnak, a kedélyek fölmelegednek s az áldozatkészség forrását nem veszi ígénybe oly nagy mértékben a kenyér nélkül maradt családok segítése vagy a haza áldozatra hívó szava.

Hogy a forrás a természeti csapások és nagy megpróbáltatás idején sem dugúlt be egészen, mutatja az alábbi kimutatás, mely az utóbbi három évben érkezett egyes adományokról szól:

53.	Keresztesy Dénes polgárdi lelkész gyüjtése a 14. sz. gyűjtőíven: polgárdi unitárius egyházközség 5 K., Keresztesy Dénes és Takács János 2—2 K., Berki Ferenc, Császár János, Kalocsa János, Berky István, I. Szabó János, Szűcs Ferenc, Tóth János, Gróf János, Császár József, Berky János, B. Szabó János 1—1 K., ...	20·—
54.	Kállay Ubul országgyülési képviselő	6·—
55.	Az udvarhelyi unitárius egyházkör adománya	49·78
56.	Mórik Lajostól Barót	4·—
57.	Dr. Gál Kelemen kolozsvári unit. koll. igazgató gyüjtése: Dr. Gál Kelemen, Nagy Gyula, dr. Nyíredy Géza, Hidegh Mihály, dr. Kiss Ernő, Váry Albert, Márkos Albert, Kelemen Lajos, dr. Barabás Ábel, Kovács Kálmán, Uzoni Imre, dr. Varga Béla, Koncz Rezső, dr. Borbély István	50·—
58.	Csekme Ferenc ref. esperes gyüjtése 456. sz. gy. íven: Ref. egyház Magyaró 2 K., Szénárt József 1 K., Csekme Ferenc 1·20	4·20
59.	Reményik Mátyás jegyző, Árapatak	2·—
	Átvitel	135·98

	Áthozatal	135·98
60.	Kovács Lajos nagyajtai lelkész gyüjtése 1912. szept. 27-én	87·30
61.	Kisgyörgy Imre kissolymosi lelkész gyüjtése 279. sz. gy. íven: Özv. Boér Lajosné 3 K., Kisgyörgy Imréné, Kisgyörgy Imre, Unitárius egyházközség Kissolymos 2—2 K., Derzsi Gábor 1 K., összesen	10·—
62.	Kábdebó János kir. jbíró Sepsiszentgyörgy	25·—
63.	Kolozsvár szab. kir. város házi pénztára	50·—
64.	Dr. Gábor Dezső kalapgyüjtése a temesvári Arany János Társaság 1912. okt. 4-iki zárt ülésén	11·—
65.	Szentkirályi Ferenc ny. ezredes Székelykeresztúr	60·—
66.	Hadházy Sándor egyh. pénztáros gyüjtése az 55. sz. gy. íven: Hadházy Sándor 4 K., Hadházy Sándorné, ifj. Hadházy Sándor VIII. g. o. t. 3—3 K., összesen	10·—
67.	Németh István torockói lelkész gyüjtése a 300. sz. gy. íven: Unitárius egyházközség pénztára Torockó 50 K., Kriza István 25 K., Takarékpénztár 15 K., Botár János főfelügyelő, Néptakarékpénztár, Tamás Ilona, Tóbiás János 10—10 K., Asztalos Gábor ny. szolgabíró, Botár János igazgató, dr. Fodor Mózes 5—5 K., dr. Boér Kálmán főszolgabíró, Cupor Ferenc, Bartók Simon, Székely János, Botár János, Botár István, Vernes Ferenc, Almási Ferenc, Kerekes István, Kriza József 2—2 K., Lázár János, Kincses Károly 1—1 K.,	167·—
68.	Rédiger Géza lelkész gyűjtése 348. sz. gy. íven: Kénosi unit. egyházközség 5 K., Rédiger Géza 3 K., Kendi István, Sándor Mózes 1—1 K., ifj. Sándor János, ifj. Sándor Áron, Sándor József alsó, Imre András, Mózes Dénes, Fóris Áron, Imre Ferenc, Demeter Mózes, Rácz Mózes 20—20 f., Sándor Mihály felső, Imre Gergely, Sándor P. Mihály, ifj. Kovács Mózes, Sándor Gyula, Sándor Dénes 10—10 f.,	12·50
69.	Református egyházközség Nagyajta	5·—
70.	Sándor Gergely lelkész gyüjtése: Unitárius egyházközség Derzs, Hitelszövetkezet 5—5 K., Fogyasztási szövetkezet 2 K., Sándor Gergely 1 K., ...	13·—
71.	Imecs Jenő nagysinki főszolgabiró gyüjtése a 466. sz. gy. íven: Imecs Jenő, Graffi Mór, Ráczky Ágoston, Patóh Béla 5—5 K., Keresztesi Lajos, Gassner Mihály, Bedő Béla, Nikora György, Mihain Miklós, Böhm Henrik, Schuster János, Osztea Emil, Mayer Henrik 3—3 K., Brandschott Mihály, Schneider András, Linkner Károly, Séra Ferenc, Weinrich Rezső, Kazár Aladár, Weidner József 2—2 K., .	61·—
72.	Geréb Zsigmond fiatfalvi lelkész gyüjtése a 266. sz. gy. íven: Unitárius egyházközség Fiatfalva 10 K., Kálmán Mózes, Kozma Miklós, Geréb Zsigmond 1—1 K., ifj. Kálmán János 60 f.	13·60
	Átvitel	641·38

	Áthozatal	641·38
73.	Dr. Bedő Albert ny. államtitkár Budapest	50·—
74.	Sinfalvi unitárius egyházközség	20·—
75.	Tőkés Ernő ref. lelkész Brassó	2·—
76.	Erdővidéki Takarékpénztár Barót (1913.)	50·—
77.	Sepsiárkosi Takarékpénztár részv. társ.	10·—
78.	Háromszéki Takarékpénztár részv. társ.	30·—
79.	A kézdivásárhelyi r. kath. főgimn. ifjúsága: I. oszt. 1·22 K., IV. oszt. 2·10 K., V. oszt. 1·05 K., VI. oszt. 1·66 K., VII. oszt. 70 f., VIII. oszt. 2 K., összesen 8·73 K., miből 22 f. postaköltséget levonva	8·51
80.	Morvay Endre főszolgabiró gyüjtése Kovászna	25·—
81.	Bölönben 1913. junius 26-án az általános unitárius lelkészkör gyűlése alkalmával Péter Sándor városfalvi lelkész inditványa folytán gyült	91·24
82.	Máthé Lajos firtosváraljai unitárius lelkész	10·—
83.	Unitárius theologiai intézet Kolozsvár	50·—
84.	Kökössy Mihály tordátfalvi lelkész gyüjtése a 262. sz. gy. iven: Unitárius egyházközség, Hitelszövetkezet, Kökössy Mihály 2—2 K., Végh Katalin, Boros Mihály, Zakariás Berta 1—1 K., Gombos Mózes 60 fill., ifj. Boros Sándor, Gombos András, Nagy S., Lukácsi Domokos, id. Lukácsi Ferenc, Szőke Áron, Gombos Mihály, Lukácsi Áron 20—20 fill., Boros Zsigmond, Zakariás Ferenc, Boros Kálmán, Ambrus Gergely, Agh Ferenc, Nagy Domokos, ifj. Boros Pál, Szőke Dániel, Varga János, Varga Ferenc, Gombos Dénes, Kiss Lajos, Ambrus Gergely, ifj. Benczédi János, Boros Gábor, Kibédi Ferenc, Végh Mózes, Szederjesi Pál, Fekete Albert, Kiss Ferenc, Boros János 10—10 fill., Végh József, Végh Mihály, Lukácsi János, Fekete János, Fekete László, Benczédi P., Nagy Elekné, Kiss Márton, Pap S., Nemes Ferenc 20—20 fill., Végh Lajos, Sándor Zsigmond, Benczédi Sándor, Nagy Mihály, Fekete Ferenc, Fekete Mózes, Lukácsi Mihály, Lukácsi Domokos, id. Benczédi F., Boros Györgyné, Szőke Márton, Agh Zsigmond, Agh János 10—10 fill., Derzsi Pál 12 fill., Varga János 40 fill., összesen	17·22
85.	Ütő Áron tb. főszolgabiró gyüjtése Szepsiszentgyörgy: Aldobolyi jegyzőkör 3 K., Kökösi jegyző 1·30, Uzoni jegyző 2 K., Szentivánlaborfalvi jegyző 2 K., Sepsibesenyői jegyző 4 K., Bodolai jegyző 1 K., Szotyori jegyző 3 K., összesen	16·30
86.	Péterffy Albert jbiró gyüjtése Székelykeresztur: Lőrinczy Dénes ny. altábornagy 10 K., dr. Pál Árpád várm. főjegyző Sz.-Udvarhely 2 K., Péterffy Albert 20 K., összesen . .	32·—
87.	Péter Sándor városfalvi lelkész gyűjtése: Unitárius egy-	
	Átvitel	1053·65

Áthozatal . . . . 1053·65

házközség Városfalva 5·50, Péter Sándor, Bedő József 2- 2 K., Vas Gergely 50 fill., összesen . . . . 10·—

88. Dr. Vargha Gyula miniszteri tanácsos gyüjtése a 113. sz. gy. íven: Beőthy, Berzeviczy Albert, Berczik Árpád 5—5 K., Hegedüs Miksa, Császár Elemér, Vargha Gyula 2—2 K., összesen . . . . 21·—

89. Kézdivásárhely r. t. város gyüjtése . . . . 1·80

90. Dr. Ferenczy Kálmán gyüjtése (Budapest) a 112. sz. gy. íven: Gagyhy Dénes főreálisk. tanár, Migrai József tanitó, Petrik Albert épitész, Havas István polg. isk. igazgató 5—5 K., Istók János szobrász 3 K., Lassy Attila festő, Tuba Károly tanitó, dr. Nagy László vasuti titkár, Horváth Ákos, N. N. 2—2 K., okl. gazdász 1 K., dr. Ferenczy Kálmán 6 K., összesen . . . . 40·—

91. József Lajos sepsiszentgyörgyi esperes-lelkész gyüjtése a 330. sz. gy. íven: József Lajos esperes 10 K., Ütő András bőrkereskedő, dr. Kiss Árpád ügyvéd 4—4 K., József Mihály ny. tanitó 1 K., összesen . . . . 19·—

92. Erdővidéki takarékpénztár Barót 2-szor . . . . 50·—

93. Dr. Ferenczy Géza gyüjtése két tombola estélyen 9 és 8 K., összesen . . . . 17·—

44. Pap Gyula lelkész gyüjtése a 287. sz. gy. íven: Pap Gyula lelkész Szentháromság 10 K., Török János tanitó Ikland 1 K., Kilyén Mózes földész Ikland 20 fill., összesen . . 11·20

95. Pap Mózes székelykereszturi unitár. gimn. igazgató gyüjtése: Pap Mózes igazgató, Gálfalvy Sámuel tanár, I. gimn. oszt. tanulói, VI. gimn. oszt. tanulói 2—2 K., V. gimn. oszt. tanulói 2·60, III. gimn. oszt. tanulói 1·85, II. gimn. oszt. tanulói 1 K., IV. gimn. oszt. tanulói 95 fill., összesen 14·40

96. Jakab Juliska őnga Bethlen . . . . 5·—

Összesen . . . . . 1243·05

Előbbi közlés végösszege . . . . 3379·44

Együtt . . . . . 4622·49

A Kriza szobor-alap vagyona ma kamatgyarapodás folytán az 5200 koronát meghaladja.

A buzgó gyüjtőknek és nemeslelkű adakozóknak hálás köszönetet mond a Kriza szobor bizottság nevében:

Nagyajta, 1915. julius hó.

Dr. Ferenczy Géza
sz. b. elnök.

Téglás Sándor
sz. b. pénztáros.